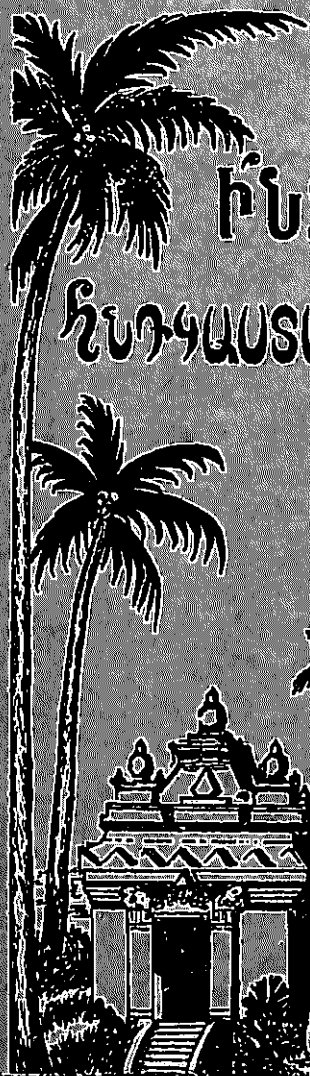

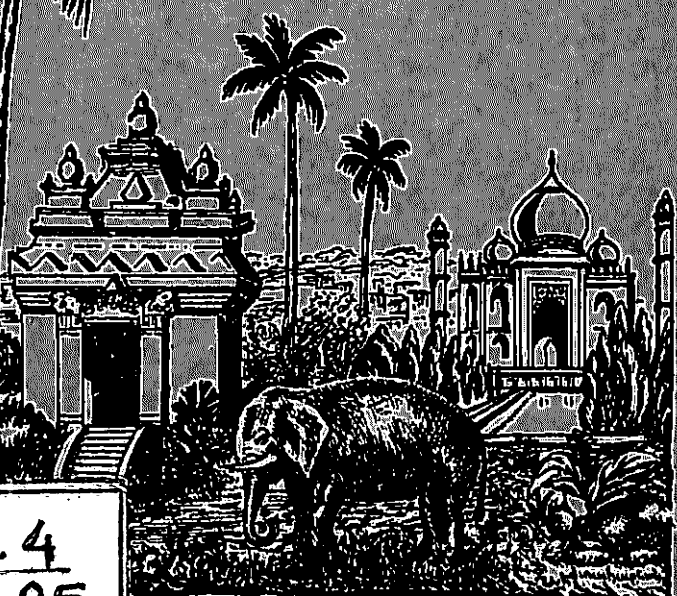

ԻՆՉ ՏԵՍԱՅ

ՀԱՌԿԱՍՏԱՆԻ ԵՂԱԿԱՅԻ ՄՅՁ

ԳՐԵՑ

ՏՐԱՉ ԵՐՈՒԱՆՈՒ

910.4
Ե-95

910.4

6-95

10 NOV 2011

413

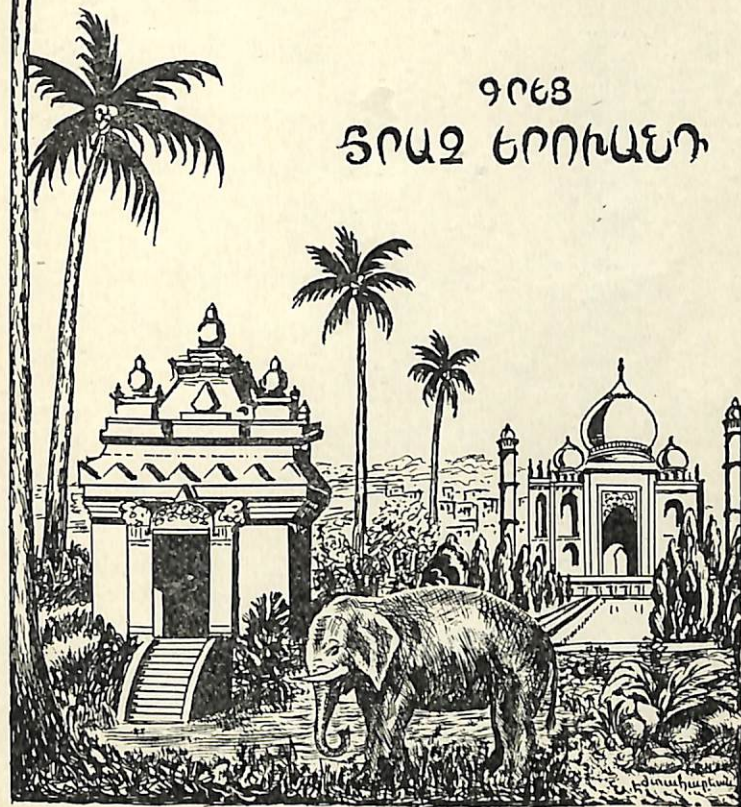

ԻՆՉ ՏԵՍԱՅ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԵՐԶԱՎԱՅԻ ՄԵՋ

ԳՐԵՑ

ՏՐԱԶ ԵՐՈՌԻԱՆԻ

21645

29166-61

ՀԱՅԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԴԷՊԻ ՊՕՄՊԷ

Ա.

Բէնիգնուլըր էնտ Օրիէնքըլ Ընկերութեան — Ժողովրդականացած անունով Բ. Էնտ Օ.ի — Նարքնտա չողենաւն է որ այս անգամ զիս պիտի տանի «խորհրդաւորութիւններու եւ հմայքներու» աշխարհը, Ծայրագոյն Արեւելք...:

Նարքնտա ծանուցուած Ժամանակէն ութ Ժամ ուշ կը մեկնի Մարսէյլէն: Անգլիական ճշտապահութեան գէմ կը խօսէր այդ անխորժ ուշացումը, ու ես յետոյ Կալիթաթայի անգլիներէն թերթերուն մէջ պիտի կարդայի ատոր բացատրութիւնը: Նարքնտայի Ընկերութիւնը, որ Անգլիական կառավարութեան հետ թղթատարական պայմանագրութիւն ունի, նման ուշացումներու գէմ Տէլհի Ներկայացուցչական Տան մէջ բարձրացած բողոքներուն եւ մամուլի մէջ եղած քննադատութիւններուն կը պատասխանէ... «գէշ ածուխի» չքմեղանքով: Հանքագործներու անցեալ տարուայ մեծ դործադուլը հարկադրած է որ նաւային Ընկերութիւնը գէշ որակով ածուխ գնէ դուրսէն, ու գէշ ածուխն է որ կը զանդաղեցնէ Բ. Էնտ Օ.ի նաւերուն վաղքը...:

Մեղադրելին, ուրեմն, անգլիացի բանուորներու մեծ դործադուլն է, որ ուրկէ ուր, նեղիչ ութ Ժամուան բանտարկութեան կը դատապարտէ Նարքնտայի ճամբորդները, Մարսէյլի քարափին կից իրենց խուցերուն մէջ, մինչ ես, այն ատեն, սկսած էի մտածել թէ Արեւելքն է որ կը սկսի նոյն իսկ այդ քարափներէն, Արեւելքը՝ անհոգութեան, դանդաղաշարժութեան եւ անճշտապահութեան: Ու ո՞վ կրնայ պնդել թէ ճիշտը այդ մտածումը չէր...:

Հարաւային Ֆրանսայի ջինջ կապոյտով ու մեղմ, հաճելի օդով Յունուարի առաւօտ մըն է մեր նաւուն մեկ-

նումբը: Գունագեղ նկարագրականներու վարպետ գրողը հիանալի ու գրաւիչ նիւթ մ'ունի Մարտէյլէն ելքին մէջ: Իրապէս սքանչելի, առնինքնող բնանկար մըն է Ֆրանսական նաւահանգիստներու այդ թագուհին դէպ ի ծով յառաջացող շրջապատը:

Բայց ինչո՞ւ փորձեմ այդ վտանգաւոր գետինը, որ հազուադիւտ գրիչներու համար միայն ապահով է, ինչպէս գեղեցիկ ծովանկար մը կամ ոսկեւազ վերջալոյս մը, հազուադիւտ վրձիններու համար...: Բնութեան կախարդանքներուն անգութ ու վայրագ խաթարումը քեզ կատարում է թուղթի եւ պատտառի վրայ...:

Նաբֆնտայի ճամբորդները առ հասարակ Բերտանացիներ են, Անգլիացի, Աւստրալիացի եւ Նոր-Զելանտացի: Պատեհութիւն մըն է ասիկա ինծի համար մօտէն դիտելու մանաւանդ այս վերջինները որ աշխարհի թատերաբեմը եկան, մասնաւորապէս, Մեծ Պատերազմ անունով մըկըրտուած ամենաարիւնոտ ողբերգութեան Տարտանէթեան Արարուածին մէջ, եւ եթէ Պոլիսը չի գրաւեցին — ու ո՞վ կրնայ երդնուլ թէ քաղաքական ամօթալի էնթրիկներ եւ ոչ-գինուորականներու սխալ միջամտութիւններ չէին պատասխանատու այդ ձախողանքին — Կէլիպոլուի մէջ ձգեցին անհամար գերեզմաններ եւ քաջութեան ու հերոսութեան անկորնչելի համբաւ մը:

Նոր-Զելանտացիներու ֆուք Պօլի խումբ մը կայ իրենց մէջ, որ Եւրոպա դացած է մասնաւոր մրցումներու մասնակցելու համար եւ հիմա իր հայրենիքը կը վերադառնայ: Աշխարհի ոչ մէկ մասին մէջ, ոչ մէկ ժողովուրդի մէջ չեմ հանդիպած նոյնքան թիւով մարդերու որ ներկայացնէին Ֆիլիքական ուժի, առողջութեան եւ կազմուածքի այնքան կախարդիչ պատկեր մը:

Բայց, հակառակ ատոր, ամէն անգամ որ աչքերս կ'իյնային այդ գրաւիչ պատկերին վրայ, սարսուռ մը եւ վիշտ մը կը համակէին զիս, երբ կը մտածէի թէ Կէլիպոլուի մէջ ասոնց նման հսկաներ էին որ հնծուեցան որպէս զի, «Աշ-

խարիւր մարդկութան համար ապահով վայր մը դառնայ», մօտաւոր ասացուածքովը Ուուարօ Ուիլսոնի, մինչ, ափսոս, ամենաողբերգական իրողութիւնն է, թէ վերջին պատերազմը աշխարհը վերածեց մարդկութեան համար բոլորովին վտանգաւոր վայրի մը...:

Ու Ֆիլիքական ուժն ու կատարելութիւնը միակ գեղեցկութիւնը չէին այդ մարդոց վրայ: Ժպտուն, ընկերական, մաքուր եւ մանաւանդ քաղաքավար էին:

Եւ Ֆիլիքական ու հողեկան այդ յատկութիւնները կը ցոլանային գրեթէ բոլոր Բերտանացիներուն կազմուածքին, արտայայտութեան եւ շարժումներուն մէջ: Միայն Անգլիացին քիչ մը աւելի սառն ու հպարտ երեւոյթ մը կը պահէ, միւսները աւելի տաք, աւելի մարդամօտ են:

Նաւը հազիւ քանի մը ժամով հեռացած է նաւահանգիստէն, երբ սքօրքի կազմակերպութիւնը արդէն լրացած եւ խաղերը իրենց լման թափին մէջ են: Բերտանացին՝ իր սիրական սքօրքով: Ու ատիկա շատ բան կը բացատրէր անոր Ֆիլիքական առաւելութիւններու զաղտնիքներէն, եւ առիթ կուտար որ ես նախանձով եւ սքանչացումով դիտէի թէ ինչպէս կը վարուէին իրապէս քաղաքակիրթ մարդիկ, ամէնէն փորձիչ եւ գրգռիչ հանգամանքներուն մէջ անգամ:

Խաղեր կային, ուր իրաւարարի վճիռին պէտք կար յաճախ, չահողը ճշտելու համար: Տրուեցա՞ւ այդ վճիռը, կորսնցնողը այնքան կը ժպտէր, կը խնդար, որքան չահողը: Ոչ մէկ վէճ, ոչ մէկ տաքցած, բարձրաձայն խօսակցութիւն, ոչ մէկ խոժոռած դէմք ամբողջ երկար ճամբորդութեան ընթացքին:

Ու ես, ահամայ, սրտի ճմլումով, կը մտաբերէի թէ որքան աղմուկ-խորի, ծանր խօսքերու եւ քէներու առիթ պիտի գտնէինք, մենք Հայերս, այդ խաղերուն մէջ, եթէ մենք ըլլայինք Բերտանացիներու տեղը, այս նաւուն վրայ: Ա՛, եթէ մենք ալ սորվէինք յաղթութիւն կամ պարտութիւն ընդունիլ հանդարտ ու ժպտուն սառնարիւնու-

թեամբ, եւ սորվէինք թէ բարեկրթութիւնն ու քաղաքավարութիւնը անդիմադրելի հմայք եւ նուաճողական դուրսութիւն ունին ընկերային աշխարհին մէջ, պատճառ պիտի չունենայինք թերեւս նախանձով դիտելու այս Բրիտանացիները, որ քանի մը միլիոն են միայն, բայց թոյլ չեն տար, որ «արեւը մարը մտնէ» հարիւրաւոր միլիոններու իշխող իրենց դրօշակին վրայ...:

Մարտէյէն Բօր-Սայիտ չորս օրուան այդ ճամբորդութիւնը կ'անցնի առանց ամենափոքր տաղտուկի եւ վատնուած վայրկեանի: Ընթերցանութիւն, խաղեր, նւագ եւ պար՝ ոգեւորուած կը պահեն նաւուն մթնոլորտը, որ իր բարձրագոյն ոգեւորութեան կէտին կը հասնի Բօր-Սայիտ հասնելու վերջին գիշերը, շքեղ եւ ինքնատիպ հագուստներու պարահանդէսովը, պատուելու համար Եգիպտոս ցամաքող փոքրաթիւ ճամբորդները...:

Նաւը Բօր-Սայիտի նաւահանգիստը կը մնայ միայն քանի մը ժամ: Բօր-Սայիտ ոչինչ պիտի ունենար յիշատակութեան արժանի, եթէ Արեւմուտքի եւ Արեւելքի դուռը չըլլար եւ ճամբորդը առաջին անգամ չունենար դադափաւրը... Եգիպտացի վաճառորդին, Եգիպտոսի ճանճերուն պէս յամառ եւ կպչուն:

Եւ ահա Սուէզը, ուրկէ դանդաղօրէն կը յառաջանայ նաւը, ճամբորդին աչքերը դբաղեցնելով հին ու նոր պատմական յիշողութիւններով եւ բնականոնելով հետաքրքիր եղբրքներովը, իսկ միտքը սքանչացումովը Փրանսացի հսկային, Լէսէրի՝ որ յղացաւ եւ դուրս հանեց Կարմիր եւ Միջերկրական ծովերու միացումը, եւ խորատեսութեամբը անգլիացի քաղաքագէտներուն, որ իրենց թանկագին սեփականութիւնն ըրին Փրանսական յանդգնութեան եւ հանձարին այդ գլուխ դործոցը, այսօր այնքան կենսական՝ Բրիտանական Կայսրութեան պահպանման համար:

Ու Կարմիր Ծովը իր չորս օրուան հեղձուցիչ, անտանելի տաքութեամբը... Յունուարին մէջ: Եթէ ինձ նման

այս ջուրերու անձանօթ ճամբորդներ անպատրաստ են եւ աւելի կը տառապին անյարմար հագուստներու մէջ, Բրիտանացին այդպէս չէ: Սրունքներուն եւ կուրծքերուն ազատօրէն օդ չնչելու պատեհութիւն տուող հագուստը այլեւս միայն կ'ընթերցուի իրաւունքը չէ... իսկ նաւուն տախտակամածին վրայ շինուած արուեստական աւազանի մը մէջ, յատկացուած որոշ ժամերուն, լողանք կ'ընեն այրերը, կիները, փոքրերը...:

Այդ կարճ ու ազատաշունչ հագուստները ամէն ժամի համար չեն, սակայն. Բրիտանացին, ամենատաք օդին իսկ իրիկուայ ընթրիքին համար ինքզինք կը բանտարկէ աւանդական սեւ հագուստին մէջ, անձանաչելի դառնալով ցերեկուայ պարզ, անսեթեւեթ մարդէն: Ու ես կը մտածէի թէ ծայրայեղ պարզութենէ դէպ ի մեծաշուք ձեւականութիւն այս մեծ ոստումը կապ չունի՞ արդեօք իր քաղաքական նկարագրին հետ: Անձնական ազատութեան սիրահար եւ ժողովրդապետական Բրիտանացին՝ նոյն աւանդական յարգանք կը մատուցանէ իր թագաւորական Տունին եւ դայն կը պահէ այնքան փառքի եւ պերճանքի մէջ, որքան պիտի ընէր ամենամոլեռանդ միապետական ժողովուրդ մը...:

Նաւուն վրայ ճամբորդները խօսուն կը դառնան. քիչեր կը պահեն իրենց վերապահութիւնն ու առանձնութիւնը: Ճաշի սեղանին վրայ կողքիս նստած է երիտասարդ եկեղեցական մը, հաւանօրէն նոր դուրս եկած դպրոցէն. կ'երթայ Աւետարանը քարոզելու, «հեթանոս»ներուն, թէ՛ եւ իր հագուստէն դատ ոչինչ ունէր զինքը աշխարհական ճամբորդներէն զանազանող...:

Ինծի ցոյց կուտայ ուրիշ սեղանի մը վրայ նստած Զինացի ճամբորդ մը, եւ կ'ըսէ. «Այդ մարդը Հօնկ Քօնկ կ'երթայ. Հպիտի ուղիքի իր կօշիկներուն մէջ ըլլալ», անգլիական ասացուածք մը՝ «անոր տեղն ըլլալու» խմատը տուող:

Ակնարկութիւնը չինական «վրդովուած ջուրերուն» մասին էր ու արտասանութեան շեշտին մէջ կախազան դացողի մը հանդէպ զգացուած արդահատանքը յայտնի էր:

Սոսկումը, խորշանքը պատերազմէն. այդ սոսկումը եւ խորշանքը յետոյ, ուրիշ նաւու վրայ, պիտի լսէի Մեծ Պատերազմին մասնակցած, վիրաւորուած, օրերով կուրացած ու յետոյ բժշկուած Բրիտանական ենթասպայէ մը: Նոյնը՝ տարբեր նաւու մը Բրիտանացի մեքենավարէն...:

Բայց այդ բոլորը արգելք չեն որ Բրիտանական կառավարութիւնը, «խաղաղութիւնը եւ Բրիտանական կեանքերն ու ստացուածքները պահպանելու» արդարացումով ուժեր կեդրոնացնէ չինական ջուրերուն մէջ, ճարձատող կրակին մօտ չոր վառօղ ամբարեւու «անմեղ» երևոյթով...: Ու այսպէս է ամէն կողմ, Ժողովուրդներ կը սոսկան, կը խորշին պատերազմէն, բայց պատերազմի գործիքը, սպառազինութիւնը յառաջ կը տարուի կատաղի թափով...:

Բրիտանացի եկեղեցականը կը մեղքնար Չինացիին, իսկ եւ մաքովս՝ իրեն. նոյն օրը կարգացեր էի անգլիացի հեղինակի մը գիրքը հնդկական գործերուն վրայ, որուն մէջ խօսելով քրիստոնէութիւնը Հնդիկներուն մէջ տարածելու աշխատութիւններուն մասին, յայտնադէպ իրազեկ այդ գրողը կ'ըսէր. «Հնդիկներ քրիստոնեայ կը դառնան երբ սով կայ ու ցորեն կը ստանան: Անմիջապէս որ վերջ կը գտնէ այդ կացութիւնը, անոնք կը մոռնան, կը լքեն քրիստոնէութիւնը»: Այդ չէ՞ արդէն պատմութիւնը միսիօնարական աշխատութիւններուն, մեղի աւելի ծանօթ չըջաններու մէջ ալ...: Չէ՞ որ Պարթնն եւ իր բարեկամները Թուրքերն ալ քրիստոնեայ կը չինեն տարիներէ ի վեր, վերջ ի վերջոյ Իզմիրի իրենց վարժարանին մէջ մզկիթ կառուցանել հարկադրուելով...:

Որքա՞ն լաւ պիտի ընէին այս բարի մարդիկը եթէ մընային իրենց տեղերուն մէջ եւ իրենց հոգեկան շնորհները

թափէին իրենց Ժողովուրդին վրայ. այդ կերպով թերեւս յաջողէին փակել բերանը այն քիչ շատ զարգացած ու ախարհ տեսած հնդիկ ճամբորդին, որ նաւուն վրայ, անկապ լեզուով մը, անգլիացի կնոջ թոյլ բարոյականին եւ զերահաղորդութեան մասին իր արհամարհանքը եւ զրդուանքը կը յայտնէր, հիմնուելով իր փորձառութիւններուն վրայ...:

Կարմիր Ծովէն չէի կրնար հեռանալ առանց վշտազին վերյիշումն ունենալու Բախչի Իշխանեանին, այդ փայլուն հայ մտաւորականին, որ այս ջուրերուն վրայէն անցած էր մահամերձ եւ հիմա իր յաւիտենական քունը կը նիրհէր Բօր-Սուտանի օտար հողին մէջ:

Չեմ ուզեր բանալ այդ արիւնոտ էջը: Յարգանքի խոր միմունջ մը իր յիշատակին կը բաւէ: Աշխարհ պիտի չարունակէ այսպէս, թանկազին կեանքեր պիտի կորսուին, որքան ատեն որ ուրիշներու ազատութեան եւ իրաւունքներուն գաղափարը զեռ այնքան տկար ու անզօր է բաղդատմամբ իրենց ազատութիւնը, իրաւունքներն ու իշխանութիւնը արիւնով եւ երկաթով պարտադրելու վայրագ կիրքին:

Այո՛, այսպէս պիտի շարունակուի, որքան ատեն, այս թէ այն գոյնի վերարկուին տակ՝ մարդիկ ինքզինքնին պիտի նկատեն անառարկելի եւ անվիճելի իրաւարարը՝ իրենց սկզբունքներու ճշմարտութեան եւ իրենք պիտի որոշեն եւ պարտադրեն իրենց գոյութեան եւ իշխանութեան անհրաժեշտութիւնը, ու այդ բարբարոսութիւնը՝ ազատութեան անունով, յեղափոխութեան անունով, ընդհանուրին եղանակութիւնը ապահովելու չքմեղանքով...:

Այդ տեսակ վայրագ ու հիւանդ հոգեկան վիճակի մը մէջ թրքական բռնակալութիւնը կտրեց հայ մտաւորականութեան գլուխը. այդ վիճակին մէջ՝ ոուս յեղափոխութիւնը կտրեց իր մտաւորականութեան գլուխը: Այդ ճամբէն քալեց Լէնին, այդ ճամբէն կը քալէ Մուսսօլինի...

Բայց դեռ ազատութիւնն ու հաւաքական երջանկութիւնը անհամար մղոններով հեռու են մարդկութենէն եւ խեղճ դատողութիւնն ու խիղճը ի դուր կ'սպասեն իրենց օրուն, յաջորդելու համար բռնութեամբ ձեռք բերուած եւ խնայողութեամբ պահուած ու կիրարկուած այդ իրաւարարութեան:

... Կարմիր Ծովի — ինչո՞ւ ոչ Կրակէ Ծովի — ելքին վրայ է Ատէնը. դժօխքը իր տաքութեամբ աւելի մօտ եկած երկրին, եւ իր լերի ու չոր բնակարին տղեղութիւնը՝ գերազանցուած միայն տղեղութեամբ մարդկային այն խեղճներուն, որ աղտոտ, կիսամերկ, ու անբանի երեւոյթով՝ նաւուն վրայ կը թափնուին — մարախի պէս անհամար — թղթատարական պարկերը նաւակներու մէջ փոխադրելու համար:

«Խորհրդաւոր, կախարդական Արեւելք» — չքնաղ գիւտը, ո՛չ, դառանցանքը՝ արեւմտեան հիւանդ ուղեղներու, խակ ես, բոլոր սրտովս ու հոգիովս բաղձանքը կ'ուներամ որ Արեւելքը, գոնէ ինձ համար, վերջացած ըլլար Եգիպտոսի մէջ. այդքան կախարդանքը բաւական էր, նոյն խակ չափազանց շատ...:

Բայց այդպէս չի մտածեր Բրիտանացին, ու, ոչ որովհետեւ բանաստեղծին ու վիպասանին նկարած կախարդանքներուն ենթադրուած է, այլ որովհետեւ այդ լերի ու չոր, բնական թէ մարդկային տղեղութեան մէջ դտած է ռազմական դիրքը եւ Ատէն՝ դարձած է «գոհար մը Բրիտանական թաղին վրայ», ինչպէս ձիւղրալթարը, Սուէզը, Սինկափուրը, Հօնկոնկը...:

Տգեղութիւն թէ գեղեցկութիւն, «Արեւը պէտք է մաքր մտնէ Բրիտանական դրօշակին վրայ»:

Ատէնի մէջ հրաժեշտ կ'առնենք Նաբֆնտայէն, որ հըպարտ ու շէնչող, ինչպէս իր ճամբորդներն են, իր քայլերը կ'ուղղէ դէպի Ծալրադոյն Արեւելքի սրտին մէջ արեւմտեան կէտը, Աւստրալիա: Հնդկաստանի ճամբորդ-

ներս կը փոխադրուինք Բէնիմաուլը Էմո Օրիէմբուի Ռէգմաֆ նաւը որ մեզ պիտի տանի Պոմպէյ:

Աւելի նոր, աւելի հանդստաւէտ եւ սրնթաց է Ռէգմաֆը, բայց Նաբֆնտայն իր հետ տարած է ամբողջ կենդանութիւնը, ամբողջ ողբերգութիւնը: Այս նաւուն վրայ թէ քիչ ենք թիւով եւ թէ շատ հանդադրտ:

Ուշադրութիւնս կը գրաւէ «բնիկներու բաժանմունքը», հաստ, ամուր եւ փականքուած դուռով մը անջատուած «ճերմակ մարդուն բաժանում»ներէն: Միտքս կուգայ նման անջատումը երկաթուղիի եւ կայարաններու սպասման սրահներուն մէջ Ուաշինկթընէն դէպի հարաւ, որ զոյութիւն ունի այսօր ալ, հակառակ գերեվարութեան ջնջումին եւ սեւամորթներու ազատադրութեան:

Բայց Ամերիկայի Հարաւայինցիին յամառութեան այդ խորհրդանիշը հին հարցի մը վերջին տկար արձագանդին պէս է, որ դատապարտուած է օր մը բոլորովին մարելու. այդպէս չէ Ռէգմաֆի խորհրդանշանը, որ ըսկիդոն է հարցի մը, խոչոր, լուրջ հարցի մը, «ճերմակ մարդուն» եւ «սեւ մարդուն» միջեւ: Հնդկաստանի ճամբորդին խորհրդածութեան համար կը բացուի այդ հարցը, փականքի եւ անջատումի այդ խորհրդանիշով, եւ պիտի շարունակէ զրազուած պահել միտքն ու աչքերը, ցամաքին վրայ, քաղաքական փիլիսոփայութիւնով եւ իրողութիւններով...:

Ատէնէն Պոմպէյ չորս օրուան ճամբայ է, բայց Ռէգմաֆ շաճապարեր, ածուխ կը խնայէ, քանի որ տարիներ առաջ սկսած «սովորութիւն»ը թոյլ կուտայ իրեն գիշեր մը աւելի անցնել ծովին վրայ եւ Պոմպէյի նաւահանգիստը խառնիսկ Ուրբաթ առաւօտ: «Գէ՞շ ածուխ» — ո՛չ, Արեւելքը դանդաղաշարժութեան, անհոգութեան: Ռէգմաֆ կրնայ առանց ինքզինք չարաշարժել՝ Հինդաթի օր հասնիլ, բայց ինչո՞ւ աճապարէ: Այդպէս չէ սակայն, պատմութիւնը Ազլանտեանի վրայ, ուր նաւերը մրցման

մէջ են արագութեան եւ ճշտապահութեան նոր չափանիշներ հաստատելու համար:

Երկար ժամանակ չի վատնուիր Պոմպէյի նաւահանգիստին մէջ. անցագրի եւ մաքսի գործողութիւնները կը կատարուին արագութեամբ: Մաքսատան մէջ անգամ մըն ալ կը տպաւորուիմ անդլիական քաղաքավարութեամբ: Այդ տպաւորութիւնը իմ տկարութիւնս դարձած է: Քաղաքավարութեան հմայքը կեանքը կը պայծառացնէ... նոյն իսկ մաքսատան մէջ դռներու քննութեան ատեն: Ընդունելու է թէ գլուրին բան չէ այդ շատ տհաճելի պարտականութիւնը կատարել տեսակ մը ներողութիւն խնդրող եւ ժպտալից արտայայտութիւնով, որ ճամբորդին մէջ ստեղծէ հաճելի եւ դո՛ւ տրամադրութիւն: Անդլիացի պաշտօնեան այդ հմայքը տուած է իր պաշտօնին:

Հազիւ ոտքերս դուրս նետած մաքսատունէն, արեւադարձային Արեւելքը կը խուժէ վրաս... արեւու իր կիզիչ ճառագայթներովը եւ աղմկող, պոռչտացող մարդերու խուժանով մը: Պայուսակներս ձեռքէ ձեռք քաշքշուած՝ ինքնաշարժի մը մէջ են արդէն, ու ես կը հետեւիմ իրենց, առանց մտածելու, որոշելու ժամանակը ունենալու...: Խորհրդաւոր, կախարդական Արեւելք...

Քանի մը վայրկեան ետք տեղաւորուած եմ Մէնէլ-քիֆ հիւրանոցի իր անունին անհամապատասխան սենեակներէն մէկին մէջ: Հնդկաստան եմ ուրեմն, անցած՝ Հնդկաստանի դռնէն — Տիւր Կէյք ալ իմտիա կամարաձեւ դուռը, շինուած Ուէյլլի իշխանին այցելութեան յիշատակը պահելու համար, եւ որ նոյն ատեն կը խորհրդանշէ Հնդկաստանի մուտքը, — բայց ոչ մէկ սարսուռ Արեւելեան այդ խորհրդաւոր կախարդանքէն եւ հմայքէն:

Մէճէսթիքի լերկ ու անհրապոյր սենեակիս մէջ սիւկարիս փոշին «Հանգստարան» կը փնտռեմ եւ կը տեսնեմ թէ սենեակիս ամբողջ տարածութիւնը պէտք է անոր

հանգստարան ըլլայ, ինչպէս թուղթի, լրագրի կտորներուն ալ, երբ ուզեմ անոնցմէ ազատիլ:

Ու խորհրդաւոր, կախարդական Արեւելքի առաջնակարգ պանդոկներէն մին է Մէճէսթիքը, մէկը անոնցմէ, ուր պէտք է ասպատան փնտռէ «ճերմակ մարդը» Հընդ-կաստանէն ներս մտնելու ատեն...:

ՊՕՄՊԵՒ ՄԷՋ

Բ.

Առատ, անսպաս արեւի քաղաքն է Պոմպէյը, փետրուարին, ու ես կարեկցութեան զգացումով կը յիշեմ Բարիդի իմ բազեկամներս, իրենց անարեւ երկինքին եւ անվերջանալի անձրեւին համար, առանց դարձանալու եթէ իրենք ալ նոյն զգացումով յիշեն զիս, լսած ըլլալով Այրեցեալ Գօտիի երկիրներու արեւին մասին:

Հնդկաստանի երկրորդ մեծագոյն քաղաքը — միւսը Կալկաթան — միայն այդ կիզիչ աղբու ճառագայթները չէ որ ունի արեւմուտքէն հասնող ճամբորդներուն համար: Իր խորհրդաւոր ծոցին մէջ — չէ՞ որ հիմա համայն Արեւելքի մէջ ենք եւ հասկնալի է որ ամէն ինչ խորհրդաւոր ըլլայ — կը պահէ ցեղերու այն աստիճանայն լազանութիւն մը, որուն նմանը դժուար թէ աշխարհի ուրիշ ոեւէ մէկ քաղաքին մէջ գտնուի, եւ բնիկ տարրին անտանելի, անորակելի կեղտոտութիւնը որ յետոյ պիտի տեսնէի թէ Հնդկաստանի ժողովուրդին մեծ առաքինութիւնն է եւ կը կաղմէ յատկանիշը բոլոր քաղաքներուն...:

Պոմպէյի մէջ, Արեւմուտք եւ Արեւելք, Եւրոպա եւ Հնդկաստան բաժնուած են: Ու ոչ ոք կը դարձանայ որ այդպէս է: Արեւմտեան բաժինը չբեղութիւնը, մաքրութիւնը կը ներկայացնէ, Արեւելեանը, ... բայց ինչո՞ւ կրկնել, երբ հմայիչ, խորհրդաւոր Արեւելքի առաջնական կառուցները այդ աննկախագրելի խճողումին, կեղ-

տոտութեան եւ անախորժ հոտերուն մէջ պիտի յամառին հին, կախարդական Արեւելքի պատկերը երեւակայել եւ զրախտային ու անմահական բոյրերը չնչնել...

Ո՞վ կը հաւատայ, եթէ ըսեմ թէ իրական չարչարանք է մէկ վայրկեան մոլորել եւ թափառել բնիկներու Պոմպէյին մէջ, ուր աչքերը անպայման պիտի հանդիպին մարդկային կեղտոտ խեչերանքներու, որ կարմիր նիւթ մը կը ծամեն անվերջ եւ կը թքեն անզգոյշ ամէն կողմ, քաղաքին տալով համատարած սպանդանոցի մը պատկերը, եւ ախանջները պիտի լսեն քիթ եւ կոկորդ մաքրելու անդոնի, անտանելի, սպաննիչ ձայնը:

Խորհրդաւոր, հմայել Արեւելք, բայց ժամանակ է որ այդ առասպելը վերջ գտնէ, ու ատիկա նոյն իսկ օգուտին համար այդ Արեւելքին, որ պէտք է համոզուի թէ ոչինչ կայ խորհրդաւոր ու դրաւիչ կեղտոտութեան, ծուլութեան, տգեղութեան եւ տղխտութեան մէջ, թէ այդ փաղաքէն ասացուածքին հեղինակը եթէ բանաստեղծին ու վիպասանին հիւանդ երեւակայութիւնը չէ, ուրեմն Արեւելութիւնն է, Արեւելքը իր խորհրդաւորութեան ու հիպնոսանքին մէջ քնացած պահելու համար...:

Գեղեցիկ է քաղաքին եւրոպական մասը, — Առիւծի բաժինը՝ ճեղմակ մարդու փոքր թիւին համար — մանաւանդ ծովուն վրայ նայող մասը, որ կ'երկարի մինչեւ Մալապար ձիւ, իրապէս գեղեցիկ եւ սիրուն այդ գերբը, ուրկէ կարելի է դիտել ամբողջ քաղաքը եւ ծովափը:

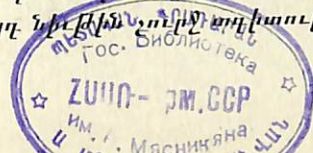
Այդտեղ է Լուսթեան Աշտարակը, ուր փարսիները — Պոմպէյի ամէնէն հարուստ եւ ազդեցիկ տարրը — կրօնական երկար ու պերճաշուք ծիսակատարութեանէ ետք՝ իրենց մեռելները կը ձգեն գիշատիչ թռչուններու, որ այդ մույլ ու դաժան աշտարակին շուրջ հաստատել են իրենց բնակութիւնը միշտ պատրաստ ըլլալու համար իրենց պարտականութեան...:

Անապատականի կեանք չէ Եւրոպացիին կեանքը՝

չնդկաստանի այս առաջին քաղաքին մէջ. սբօրթ, պար եւ դրամ՝ աւելի առատ են քան որ իրենցմէ շատեր պիտի ունենային իրենց բնիկ երկիրներուն մէջ: Ու եթէ չըլլայ օդին սաստկութիւնը եւ հիւանդանալու երկիւղը՝ շատերու համար զրախտը գտնուած է երկրի վրայ: Ստոյգ ձախողանքէն դէպ ի անակնկալ յաջողութիւն կտրուած ճամբան է Արեւելքը ոմանց համար, եւ հասկնալի է որ անոնք երախտագիտութեամբ յիշեն զիրենք ձախողանքէն խռատիցնող այդ բաղդաւորութիւնը: Վերադարձիս՝ նաւուն վրայ Անգլիացի ճամբորդ մը Լոնտոն իր ընտանիքին մօտ կ'երթար արձակուրդով, բայց արցունքը միայն պակաս էր աչքերէն ետք կը պատմէր թէ իր կամքին հակառակ զինքը կը զրկեն, թէ չուզեր մէկ օրով իսկ հեռանալ Արեւելքէն, ուր իր Ընկերութիւնը առատ դրամ կուտայ իրեն, եւ կը տրամադրէ լաւագոյն ինքնաշարժը, օգնականները, ծառաները...: Այդ Անգլիացին մէկն է միայն իր տեսակէն շատերու:

Պոմպէյի մէջ առաջին անգամ տեսայ թէ ի՞նչ է «ձիւարչաւի մոլութիւնը»: Հասնելուս յաջորդ առաւօտը, նախաճաշի սեղանին վրայ, անծանօթ սեղանակիցս իր «բարի լոյս»ին յաջորդեցուցած էր այդ օրուայ ձիւարչաւին շուրջ ողբերգութեան մը, որ վերջացուց իր ինքնաշարժին մէջ ինծի տեղ տալու հրաւերով...: Նախորդ Շաբաթ օրը 70 ուռեր կորսնցուցած էր, այս անգամ կ'ուզէր վերստացուած կորուստին վրայ բան մը բարդելով վերադառնալ: Այդ չէ՞ արդէն յոյսը խաղի մէջ կորսնցնողներուն, որ չի կորսուիր, մինչեւ որ վերջին ձիւղը կտորի, վեջջին բէնին կորսուի: Յաջորդ առաւօտ նախաճաշի ատեն սեղանակիցս նախորդ օրուան խանդավառութիւնն ու խօսելու տրամադրութիւնը չունէր, նոր կորուստով մը վերադարձեր էր ձիւարչաւէն...:

Այդպէս էր այդ օրերու Պոմպէյը. ձիւրու մասին պէտք էր լսել եւ պատասխանել այ, — եթէ լուսթեան իմաստութիւնը այդ նիւթի պատկերը ծածկող

քողը շրջալսող — ամէն «բարեւ» է ետք, ամէն հանդիպումի: Չեմ մոռնար, առաջին անգամ այցելելու գացած էի «Հաճախէ՛ք»-ին — Ստեփան Յակոբեան — Պոլսեցի ոսկերիչին, իր «ազգային զգացումներու թելերուն վրայ եղանակ» մը փորձելու մտադրութեամբ:

Հաճախէ՛ք, որ յետոյ պիտի տեսնէի թէ լաւ, բարի եւ տաք սրտի տէր Հայ մըն է, ինծի շատ քիչ առիթ տուաւ այդ «եղանակ»ը փորձելու. Աղա Խանի, Գալստանի, Թադէոսեանի եւ ուրիշներու այլազան ու այլանուն ձիերու օրն էր. այդ Չորեքշաբթի կէսօրէն ետք նորէն ձիարշաւար. ի՞նչպէս կարելի էր ձիերէն դատ ուրիշ նիւթի վրայ խօսելու մեղքը գործել... Ու փոքր գրքոյկի մըն ալ օգնութեամբ, ինծի համար կ'սկսի ձիարշաւի դասախօսութիւն մը. եթէ... եթէ... եթէ...: Ա՛, կը հասկնամ, այդ «եթէ»ները եթէ իրականանան, ձիարշաւի սիրահար բազմաթիւ քիչ մը աւելի պարարտ քսակ պիտի ունենայ այդ իրիկուն: Բայց այդքան միայն: Չիարշաւի «դասախօսութեան»էն ուրիշ բան չեմ սորված...:

Հայու անուն յիշեցի, ու բնական էր որ հետեւցուէր թէ Հայեր ունինք այս քաղաքին մէջ ու, իրականութիւնն է որ անոնց գոյութիւնը եւ ոչ թէ Արեւելքի ծիծաղաշարժ խորհրդաւորութիւնը կամ աշխարհի շրջանը կատարելու փափաքը նետած էր դիւ Հնդկաստան:

Փոքրաթիւ Հայութիւն մ'ունինք, բաղկացած Պոմպէ ճնածներէ, արեւմտահայերէ եւ Պարսկահայերէ: Այս բոլորին թիւը, մեծ, փոքր, 40-50ը չանցնիր:

Արեւմտահայերը առ հասարակ ոսկերչութեամբ կը դրադին, Պարսկահայերը՝ առեւտուրով, իսկ Պոմպէ ծրնած Հայերը, թիւով շատ քիչ, պաշտօնեայ են զանազան հիմնարկութիւններու մէջ: Երկու արեւմտահայեր, Սվաճեան եւ Կէվրէկ, ինքնաշարժի շատ յաջող գործեր ունին:

Ազգային հիմնարկութիւն ըլլալով՝ կայ միայն եկեղեցին, որ չինուած է հին, բարի Հայերու օրով, եւ այսօր ալ կը պահուի անոնց ձգած կալուածներու հասոյ-

ՆԱՊԱՍԿԱՅԻՆ ԳԵՅԱՊԵՆԻՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

Թուլ: Քահանան Տէր Յովակիմ Բարսեղեան եւ երաժիշտ մը կը կադմեն ամբողջ պաշտօնէութիւնը:

Կիրակի օր պատարագ կար, եկեղեցի դացի: Կը մտածէի թէ քահանան եւ մէկ երաժիշտ ինչպէս պիտի հասնին այն երկար արարողութեան որ Հայկական Եկեղեցիի պատարագն է: Գաղտնիք չկայ. երեք կամաւոր երաժիշտներ շապիկ հագած են եւ պատարագը տեղի կ'ունենայ լաւ երգեցողութիւնով:

Հաղորդութեան ատեն, երկու թուխ աղջիկներ, սպիտակ հագուած, կը մօտենան հաղորդուելու: Հա՞յ աղջիկներ են արդեօք Հնդկաստանի կլիմային եւ խառն արիւնի այդ դոյնը իրենց դէմքին վրայ... Լաւ որ Օրէկոնի դատարանին ընդհ. դատախազը տեսած չէր ատոնք, երբ կ'աշխատէր մեզ դուրս նետել ճերմակ մարդերու շարքերէն...:

Աւելորդ մտածում, Եթովպիացի աղջիկներ են, որ իբր ամենէն մօտ եկեղեցին, այնտեղ եկած են հաղորդուելու:

Ուրիշ պատկեր մըն ալ ուշադրութիւնս կը դրաւէ. երիտասարդ մը, Վաղարշակ Կոստանեան, նկարելու որոշ ձիրքով օժտուած, միսթիք, վերացած երեւոյթով, աչքերը փակ, կ'աղօթէ, երկար կ'աղօթէ, երբեմն ծունկի եկած, երբեմն ոտքի վրայ: Այդքան ջերմեռանդ աղօթք, դժուար թէ Երուսաղէմի եւ Էջմիածնի Միաբանները ընէին, այս օրերուն, այդ վանքերու եկեղեցիներուն մէջ:

Այդ պատկերը կը զարմացնէ զիս ու այդ պատկերին մէջ ես առաջին անգամ կը ծանօթանամ Պարսկահայու բնաւորութեան մէկ դէին: Պարսկահայը կը սիրէ եկեղեցին, եւ կ'աղօթէ ջերմեռանդօրէն: Այդ օրէն ետք, ես առիթներ ունեցայ Հնդկաստանի ուրիշ քաղաքներուն եւ Ճաւայի մէջ տեսնելու թէ ինչպէս հասուն տարիքի Հայեր կ'աղօթեն հին օրերու ջերմեռանդութեամբ եւ կ'աշխատին իրենց փոքրիկներուն ալ փոխանցել հնաւանդ սէրը եկեղեցիին եւ աղօթքին: Տեսայ Հայեր, որ կորսնցու-

ցած են իրենց լեզուն եւ ազգութեան հետ իրենց միակ տեսանելի կապը եկեղեցիին հետ պահպանուած կապն է:

Օրհնուած, հին, բարի Հայեր, որ իրենց գերեզմաններէն, մինչեւ այսօր ալ ծառայութիւն կը մատուցանեն իրենց ազգութեան, պատնէշ կանգնելով վերջնական ձուլումներու դէմ եւ հնարաւորութիւն տալով որ այդ պահպանուած կապը ամրանայ կամ փոխարինուի նոր ազգականութիւն, նոր զարթնումներով եւ նոր սէրերով...:

Զարթօնքի այդ խօսքն էր որ ապրողները պէտք էր լսէին հեռուոր աշխարհներէ իրենց դացած ճամբորդէն: Լսեցին հաճոյքով, հրճուանքով, զօհունակութեամբ: Պօմպէյի մէջ հայ սիրար չէր մեռած եւ զգացումներու ու պարտականութեան շխալ ճամբան ցոյց տալ՝ շատ զբոսար աշխատութիւն չէր: Ազգային վերածնունդի սէրը մագնիսն էր որ կրնար իրեն քաշել ամէնքը, քանդելով սահմաններու պատուարները, քաղաքական դժբախտութիւնով կառուցուած եւ նեղմտութիւնով պահպանուած:

Հողեկան հրճուանքի կարգը իմա էր, երբ կը տեսնէի թէ ինչպէս Հէրի Մայքըլ, Պօմպէ ծնած, անդլիախօս հայը, Կարապետ Արզար եւ Ներսէս Յարութիւնեան, Նոր Զուղայեցի, Ստեփան Յակոբեան, Պոլսեցի եւ Լեւոն Սանոսեան, Սեբաստացի, իրարու ձեռք կը սեղմէին Ազգային Վերածնունդին սատարող գործունէութեան մը մէջ սրտագին գործակցութեան փոխադարձ խոստովանութիւնով...:

ԴԷՊ Ի ԿԱԼ ԿԱԹՍԱ

Դ.

Փետրուար 15-ի կէսօրէն ետք, Պօմպէյի Վիքթորիա Կայսարանին մէջ հրաժեշտ կ'առնեմ Տէր Բարսեղէն, Ներսէս Յարութիւնեանէն եւ այն պատուական եւ խորապէս հայկական Արզար ընտանիքէն, հայր, մայր եւ որդին Լեւոն — որոնք աղնուօրէն կայսրան եկած էին ողջերթ ըսելու ինծի:

Քառասունհինգ ժամուան երկաթուղային ճամբորդութիւնը, ինձ պէս ճամբորդութեան ոչ-նորեկի մը համար՝ երկար ճամբորդութիւն չէ, բայց այս մէկը յաւիտենականութեան պէս թուեցաւ ինծի, եւ երկաթուղինքը մասին ստեղծեց խորշանք մը, որ պիտի մնայ, մինչեւ որ անգամ մըն ալ իրապէս քաղաքակիրթ երկաթուղիի մը վրայ ոտքերս դնեմ եւ ճամբորդեմ քաղաքակիրթ, մաքուր շրջապատի մը մէջ ու այդ կերպով ջնջուի այդ ճամբորդութեան մղձաւանջային յիշողութիւնը:

Երկրորդ կարգի խուց մը, որ պէտք էր կանոնով եւ ծախուած տեղերով միայն հինգ ճամբորդ ունենար, խրճողուած էր այդ թիւին կրէինովը եւ այդ ալ չէր բաւեր, երկու բնիկ ճամբորդներ իրենց հետ բերած էին գիւղական խանութ մը մինչեւ բերանը լեցնելու հալի ապրանքի պարկեր, հակեր, ամէն մեծութեամբ: Ծամբորդի՞ թէ բեռան խուց...: Խորհրդաւոր, կախարդակա՞ր Արեւելք:

Այդ խեղդիչ խճողումին մէջ կ'սկսի դէպ ի Կալկաթա ճամբորդութիւնս: Աչքերս ներսի տեղեղութեանէն ազատելու յոյսով՝ բաց պատուհանին աւելի մօտ կը պահեմ դուրս, բայց դէժ ածուխի ծուխը նահանջի կը հարկադրէ զիս, աչքերս փրկելու մտահոգութիւնով: «Դեւին եւ խորունկ ծովուն միջեւ...»:

Գէջ չէ երկաթուղիին արագութիւնը եւ աւելի հանդիսաւէտ պայմաններու մէջ յայտնի է թէ Պօմպէ-Կալկաթա ճամբուն վրայ զիտելու արժանի տեսարաններ կան, թէեւ անոնք չունին այն գմայլելի գեղեցկութիւնը որ ճիշտ այդ եղանակին Աղեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի միջեւ երկարող տարածութիւնը ունի ճամբորդին աչքերուն համար:

Իրիկուան դէմ խուցը կը թեթեւայ քիչ մը իր ճամբորդներէն, բայց ոչ... իր բեռներէն: Այն երկուքը որ ամբողջ խանութի մը ապրանքը ունին իրենց հետ, կը մնան, եւ զարհուրելի բազդ, սահմանուած են Կալկաթայի համար: Կայսրաններէն մէկը ներս կը մտնէ երկաթու-

ղիւ պաշտօնեայ մը, կշիռը ձեռքը, կանոնէ դուրս ծանրութիւններ «գտնելու» համար:

Ա, կը հրճուիմ սրտովս եւ կ'սպասեմ անհամբեր վայրկեանին, երբ դուրս պիտի նետուին այդ աղտոտ հակերը, պարկերը եւ թերեւս... տէրերն ալ: Երկու երեք հոգիի տքնաջան ձիգերով հազիւ հակերէն մէկը տեղէն կը շարժի, յաջորդաբար միւսները, կշռուելու համար, բայց ո՞վ խորհուրդներու խորհուրդը, պաշտօնեան կը մեկնի առանց դուրս թափելու զանոնք, եւ առանց յաւելեալ ծանրութեան զինը գանձելու: Կախարդական Արեւելք. փիղ մը միայն ու այն ալ քերեւս յաւելեալ ծանրութիւն եւ շատ պիտի նկատուէր ճամբորդներու սահմանուած այդ խուցին մէջ:

Գիշերուան հետ կը սկսի մեր իրական չարչարանքը, միւս «ճերմակ մարդ»ուն, Անգլիացիինը եւ իմս: Բանտի մը մուտք ու տոնյն խցիկին մէջ բանտարկեալ մը առնէտներու ընկերակցութեամբ՝ աւելի գէշ ու դժուար ժամանակ չունենար, քան որ մենք ունէինք, մասնաւորապէս այդ երկու անորակելիներուն ընկերակցութեան մէջ:

Ամբողջ գիշերը, եւ յաջորդ գիշերը, ջղադարի եւ լուսնոտի շարժումներով ու խօսուրուածքներով խանդաբեցին մեր քունը: Ամէն քանի մը վայրկեան անգամ մը իրենցմէ մէկը ոտքի վրայ էր, կեղտոտ, գանելի տեսքով թիթեղէ ամանը ձեռքին մէջ, կը խմէր, կամ կը լուացուէր, իբր թէ ոչ ոք ներկայ ըլլար...: Եթէ վայրկեան մը ազատութիւն տային այդ խեղճ ամանին, հազուադէպ տեղ ծառայող շղարչէ իրենց լաթերուն հետ կը զբաղէին, կը քակէին, կը փաթթէին, նորէն կը քակէին...: Ու ատենը մէկ տոպրակէ մը ուտելու կամ ծամելու բան մը հանած՝ իրարու կը հրամցնէին:

Խեղճ անգլիացին իր անգոր վրէժը կը լուծէր ատենը անգամ մը յուսահատական կատաղութեան շեշտով մը կրկնելով. «Ասոնք մարդ չեն, կապիկներ են, կապիկներ. նայեցէք, նայեցէք ինչ կ'ընեն...»:

«Մարդ չեն, կապիկներ են»: Այո, ճիշտ է. մարդիկ խելք կ'ունենան, ինքզինքնին այդքան ատելի, անտանելի տեսարանի մը չվերածելու համար ուրիշներու աչքին: Ասոնք կ'ընեն այն բոլորը, որ ծառերու, վրայ երկու կապիկներ պիտի ընէին խնդուք հրաւիրելով: Բայց կարելի չէ ասոնց վրայ խնդալով բաւականանալ: Զէ՞ որ «սպիտակ մարդու» եւ «սեւ մարդու» հարցը կայ, եւ իրաւունքներու ու մարդկային հաւասարութեան վէճին մէկ եզրը կը ներկայացնեն այդ երկու անորակելիները...:

Ու վայրկեան մը այդ վէճը իր բովանդակ սաստկուութեամբ կը բացուէր ու կը շարունակուէր իր մէջ: Այո, մարդիկ հաւասար են, ո՞վ իրաւունք ունի ինքզինք գերադաս համարելու: Մարդիկ պէտք չէ անջատուին իրարմէ, պատուար ստեղծեն իրենց եւ ուրիշներու միջեւ, դոյնի, ցեղական ծագումի եւ աշխարհագրութեան պատճառներով: Այո՛, այո՛, մարդիկ իրաւունք չունին ուրիշներու զանալու ազատութիւնը, ինքնիշխանութիւնը, եւ եթէ ուժը իրենց ձեռքին մէջ զրած է այդ ուրիշներու ազատութիւնը եւ ինքնիշխանութիւնը, պէտք է վերադարձընեն զանոնք կամաւորապէս, առանց արիւնհեղութեան ու գալիք անխուսափելի արիւնհեղութենէն խուսափելու սիրոյն...:

Անմտութիւն: Ի՞նչպէս կարելի է հաւասարութիւն երեւակայել, հաւասարութեան վրայ պնդել, հոն ուր իրողութիւնները անհաւասարութիւն կ'ազդակեն: Ի՞նչպէս կարելի է չանջատուիլ, երբ մարդկային բնաւորութիւնը բոլոր կերպով կ'ընդլայնի այդ կեղտոտութեան ու տգեղութեան հետ շնչելու հարկադրանքին դէմ: Ի՞նչպէս կարելի է ազատութիւն ու ինքնիշխանութիւն տալ մարդուն, որ վստահօրէն ատոնց հետ պիտի վարուի այնպէս, ինչպէս երախայ մը իր ձեռքին մէջ դրուած սուրի մը հետ, որուն կտրելու, մեռցնելու յատկութեան անդիտակ է: Ո՛չ, ո՛չ: Ի դուր է անկարելին կարելի դարձնելու ձեռքով...:

Այսպէս է ազատութեան, հաւասարութեան եւ մարդկային իրաւունքներու հոգեւորական եւ փիլիսոփայութեան եւ իրողութիւններուն բուն վէճը իմ ներսս, եւ ես կը վարանիմ, երբորդ դէմքի, դատաւորի դերը կատարել եւ վճիռը արձակել ի նպաստ մէկին կամ միւսին, սկզբունքներուն կամ իրողութիւններուն:

Արդարութիւնը՝ սկզբունքներուն, բարձր ու քաղցր հնչող սկզբունքներուն հետ է անտարակոյս. գործնականութիւնը եւ հնարաւորութիւնը՝ իրողութիւններուն հետ: Ո՞ր հատու սուրն է որ մէկը միւսին զոհ պիտի մատուցանէ:

Համբերութիւն: Սուրբ հարց է: Ժամանակը, լաւ գործածուած ժամանակը այդ իրողութիւնները պիտի փոխէ եւ զանոնք հլու, հնազանդ գործիքներու վերածէ սկզբունքներուն համար, արդարութեան համար:

Ու ժամանակը իր դերը սկսած է կատարել արդէն, թէեւ անհամբեր հոգիները զրգոող դանդաղութեամբ: Մեր խուցին մէջ կայ տեղացի երիտասարդ մըն ալ, հագուած «սպիտակ մարդ»ուն պէս, կը խօսի սպիտակ մարդուն լեզուն, իր շարժումներուն մէջ ոչինչ կայ վանողական, եւ աւելին՝ ցաւազին ու ամօթապարտ հաւանութիւնով մը կը լսէ «սպիտակ մարդ»ուն որակումը՝ իր արենակիցներուն մասին. — «Մարդ չեն, կապիկ են...»:

Ու «սպիտակ մարդ»ը սկսած է իր տուրքը վճարել այդ փոխուած իրողութիւններուն: Քանի մը տարի առաջ, Հնդկաստան երկար ապրողները կը պատմեն, Հընդիկը երբ հեռուէն նշմարէր դէպի զինք յառաջացող «ճերմակ մարդ»ը, պէտք էր ծունկի դարձնուէր մէկ եղբրքը, աչքերը խոնարհեցնէր գետնին եւ այդ գիւրքին մէջ մնար մինչեւ որ ճերմակ մարդը դար ու հեռանար իր մօտէն:

Այդպէս է երէկուան պատմութիւնը: Այսօր այդ Հընդիկը, փոխուածը, եւ իր արենակիցը, «կապիկը», երբ դրամը ունի, «ճերմակ մարդ»ուն հետ կը ճամբորդեն

նոյն խուցին մէջ, ու աւելին՝ փոխուած Հնդիկը կառավարական պաշտօնեայ է, ու իր պէս հիմա շատ շատեր կան, որ աստիճանաբար կը դրաւեն «ճերմակ մարդ»ուն պետական ու հանրային գիրքերը, բանակ մը անգործներու հարց ստեղծելով՝ Հնդկաստանի մէջ, ինչպէս կայ Անգլիոյ մէջ:

Այսօր «սպիտակ մարդ»ը ինքնագոյութիւն է հանդարտութեամբ կը դիտէ ինքնավարական այն ձգտումն եւ շարժումը, որ Հնդիկին «Սուարաճի» կուսակցութիւնը կը մշակէ ու կը յառաջացնէ:

Այսպէս, ժամանակ եւ փոխուած իրողութիւններ թէ արտորանք եւ դարհուրելի արիւնհանգստութիւն, հալածանք կէտն է որ կախուած կը մնայ Հնդկաստանի գլխուն: «Սպիտակ Մարդ»ը, յայտնապէս, իր բազմը նետած է առաջին նօտրին մէջ, եւ դժուար է արդարութիւնը զլանալ իր ներկայ գիւրքին. «սեւ մարդ»ը որոշ ճակատ չունի. իր «ծայրայեղ»ները թոյնի պէս կ'ատեն «սպիտակ մարդ»ը եւ պիտի ուզէին ձեռնոցը այսօր նետել, կոխի ելքին մասին իրենց վստահութիւնը կապելով «մէկի դէմ հաղարներուն» որ «սպիտակ մարդ»ուն եւ իրենց թիւերուն համեմատութիւնն է. «խեղճ»ները նուազ չեն ատեր «ստեղծի Բրիտանացին», նուազ սէր չունին Հնդկաստանը՝ Հնդիկներուն նշանարանին, բայց գիտակցութիւնն ունին իրենց տկարութեան: Հաղարները մէկի դէմ, ճիշտ է, բայց ի՞նչ կ'արժեն բիրերով զինուած բիւրաւորները՝ օդանավերէն տեղացող կրակներուն եւ զնդացիներէն արձակուած զնդակներուն դէմ: Յետոյ կայ իրենց ներքին բաժանումը. անմարելի ու կատաղի թշնամութիւնը «Հնդիկին եւ Մահմետականին» միջեւ որ ամէն օր արիւն կ'աղաղակէ, արիւն կը խլէ եւ «բերդը ներսէն կը քայքայէ»:

Անկողմնակալ դիտողի մը համար մէկ եղբրակացութիւն կայ: Որպէս զի «սպիտակ մարդ»ուն նահանջն ու անձնատուութիւնը վերջնական ըլլան, ու «սեւ մարդ»ը ինքնիշխան դառնայ, այդ «սեւ մարդ»ը պէտք է փոխէ

այն զարհուրելի համեմատութիւնը որ կարգացողներու եւ անուաներու, զարգացածներու եւ տղէտներու թիւերը կը ներկայացնեն — մէկի դէմ հարիւր հազարներ: Հնդիկ զանգուածներու անտանելի տղիտութեան բազմաթիւ ասպցոյցները արձանադրուած էին Հնդկական դործերու նուիրուած տարեգրքի մը մէջ: Անոնցմէ հատ մը ամենէն աւելի յատկանշականն էր. Հնդկական նամակատունները տարեկան հարիւր հազարներով նամակներ կը ձգուին... առանց ո'րեւէ հասցէի: Տղէտ միամիտ Հընդիկներ կը կարծեն թէ իրենց նամակները տեղ կը հասնին, քանի որ իրենց մտքին մէջ դիտեն թէ որու զրկած են: Պէտք է փոխուի այս իրականութիւնը, առանց ատոր, սպիտակ մարդուն անժամանակ նահանջն ու անձնատուութիւնը եթէ հրաշքով տեղի ունենան, պիտի նշանակեն այսօրուան հանդուրժելի օտար իշխանութեան տեղ՝ վերահաստատումը ամենազնիւն փոքրամասնութեան մը բռնակալութեան, տղէտներու անհամար միլիոններու վրայ եւ անպատրաստ երկրին վերադարձը՝ դէպի միջնադարեան մթութիւն:

... Ինչ մը երկար տեւեցին այս խորհրդածութիւնները, բայց անոնք հնարաւորութիւն կուտան որ ընթերցողները իրենց աչքերէն հեռացնեն պատկերը այն երկու անորակելիներուն, Անգլիացիին «կապիկ»ներուն, որոնց ներկայութենէն, մոռնալու է, թէ ազատելու յոյս չկայ մինչեւ Կալիֆոռնի կայարանը:

Ամէն ճամբորդութիւն, որքան ալ երկար, բարեբաղդաբար վերջ մ'ունի եւ ես Կալիֆոռնի կայարանին մէջ երկաթուղիէն դուրս կը ցատկեմ բանտէն արձակուած մարդու անհամբերութեամբ եւ հրճուանքով...:

ԿԱԼ ԿԱԹԱ

Դ.

Կայարանէն հիւրանոց բաւական երկար ճամբայ մըն է որ կը կտրէ ինքնաշարժը, ինծի պատեհութիւն տալով թոչոյ ափնարկէն աւելին նետելու Հնդկաստանի առաջին քաղաքին վրայ: Կալիֆոռնի ալ, Պոմպէյի պէս, երկուքի բաժնուած է. Եւրոպականը՝ խոշոր, չքեղ եւ ճաշակաւոր շէնքերով ու լայն փողոցներով. Հնդկականը՝ նեղ, կեղտոտ փողոցներով եւ խեղճ ու կրակ շէնքերով: Մըրջիւնի նման վիտացոյ բաղմութիւնը աւելի միատեսակ կը թուի սակայն. չկայ Պոմպէյի բաղմութեան, մանաւանդ գլխանոցի այլազանութիւնը, որ հաղուստի(?) միւս կտորներէն աւելի կը յատկանշէ ցեղերու զանազանութիւնը: Կովի ոտքի ձեւով, սեւ ու ողորկ, տարօրինակ գլխանոցը որ Փարսիին գլուխը կը ծածկէ իր կրօնական հաւատալիքին իրեւ մէկ խորհրդանշանը, եւ որ այնքան շատ կը տեսնուի Պոմպէյի մէջ, հոս գրեթէ գոյութիւն չունի:

Քաղաքին մէջտեղը շատ ընդարձակ դաշտ մը կայ. Կալիֆոռնի արդարացի պարծանքը. այդ դաշտին վրայ կը նային Հայու սեփականութիւն Կրէմտ մեծադիր, չքեղ հիւրանոցը, եւ Քանքիմէնքը, որուն վարձակալ-վարիչը Հայ մըն է: Վերջինին առջեւ կանգ կ'առնէ ինքնաշարժը:

Հիւրանոցին վարիչը հայկական դիմադծով, համակրելի եւ խօսելու տրամադիր մարդ մըն է. Մէք Ճան — ասկէ ետք «մնաք բարով» հայկական անուններ, «անգլիացուած» են բոլորը, գրեթէ բոլորը, Մէք, Մարթին, Սթիֆընս, Կրէկըրի, Արադուն, Տէյլիտ...:

Մէք Ճան կը հրաւիրէ զիս իրենց հետ առնել կէսօրուայ ճաշը, ընտանեկան ճաշասենեակին մէջ: Խոշոր սեղանին շուրջ, իրարու ետեւէ կուգան իրենց աթոռները

գրաւել հինգ փոքրեր, չորսը տղայ, մէկը աղջիկ, հօրը ծանօթացումին վրայ «ընքը»ին հետ ձեռք սեղմելէ ետք:

Սիրուն, հաճելի տեսարան մըն է, երիտասարդ զոյգ մը, շրջապատուած՝ հինգ սիրուն եւ խօսուրուտուն փոքրերով: Բայց հայերէն չէ խօսակցութիւնը. անգլիերէն կը խօսին: Ու ասիկա կը մթաղնէ այդ պատկերին պայծառութիւնը՝ ինձ համար: Միայն, Մէք Ճան, ատենն անգամ մը հայերէն կը խօսի ինձ հետ, իր Զուղայերէնը: Մի զարմանաք, Զուղայերէնը ատանձին հայերէն մըն է, ինչպէս Զէյթունցիինը, Ղարապաղցիինը, Հաճընցիինը, եւ ժամանակ կ'առնէ մինչեւ որ մարդ Զուղայերէն խօսակցութեան գոնէ կէսէն աւելին հասկնալու վարժութիւն ձեռք բերէ:

Պարտութեան զգացումի ամօթը չարչարանք կ'ստեղծէ ինձ համար: Ահա ընտանիք մը, այր թէ կին, կրնան խօսիլ հայերէն, կրնան իրենց զաւակներուն սորվեցնել որ խօսին հայերէն, բայց իրենք չեն խօսիր, եւ ճիշդ չեն ընել որ իրենց զաւակները խօսին հայերէն:

Ու Մէք Ճան ընտանիքը բացառութիւնն ալ չէ եղեր, ախո՛ս. Կալկաթայի բոլոր տուները, հաղուազիւտ բացառութեամբ, այդպէս են: Ու ցաւը միայն Կալկաթայի մէջ ալ չի վերջանար: Վարակած է Հնդկաստանի միւս քաղաքներն ալ, ուր Հայեր կան:

Ինչո՞ւ չըսել այդ մարդոց. — ասեցէք ազգասիրութիւնը, եթէ կ'ուզէք, իբր հին մոլութիւն, հին մեղք — թէ եւ շատեր շատ շատեր ատոր մէջ պիտի շարունակեն տեսնել մեծ առաքինութիւն մը — բայց խուսափում չուղիկ, տկար, անկամ հաւաքականութիւններ միայն ուրիշներէն շլացած, ուրիշներով հմայուած, կ'ուրանան ինքզինքնին, կը լքեն ինչ որ իրենցն է, եւ կը քանդուին կապէլ ուրիշը, իւրացնելով ինչ որ ուրիշինն է:

Մայրենի լեզուն չգիտնալ, չխօսիլ՝ այդ ուրացումն է: Լեզուն եթէ մարդու մը ամբողջ հոգեկան էութիւնը

չէ, այդ էութեան գլխաւոր դարձնիչներէն մէկն է, իսկ մարդ չի կրնար ըսել թէ իր ազգութեան հետ իր կապին չափանիշը լեզուն չէ, երբ այդ ազգութեան ամենաթանկագին սեփականութեան հանդէպ սէր եւ յարգանք չունի:

Տկարութեան փաստ, պարտութիւն...: Ու երեւակայել որ հայը համբաւուած է իր ղեմադրական ուժով, իր զօրաւոր անհատականութիւնով...: Այդ պարտութիւնը՝ կ'անդրադառնայ անհատին վրայ, կ'անդրադառնայ հաւաքականութեան վրայ, դժբախտաբար:

Հաւատացէք պարզապէս կը տառապէի երբ սիրուն, խելացի հայ փոքրիկներ կը խօսէին նոյն իսկ հնդկերէնը, բայց իրենց խելացի, աղուոր աչքերը յանկարծ զարմացած եւ կորսուած արտայայտութիւն մը կ'ունենային, երբ հայերէն հարցում մ'ուղղուէր իրենց:

Մե'ղք, արիւնը ծնողքներուն գլուխն է, որ իրենց զաւակները կ'առաջնորդեն դէպի պարտութիւն, դէպի ի «առանց ծագումի մարդու» ողորմելի դերքը, ինչպէս Անկլո-հնդկներն են, խառն ամուսնութեան ծնունդ եւ ուրացումը բուն Անգլիացիներէն, ուրացում ու արհամարհումը բուն Հնդկներէն...:

Ու մինչեւ այսօր ալ չեմ կրցած բացատրիչ եւ չքմեղիչ պատճառներ գտնել Հնդկահայուն պարզած այդ տրտալ իրողութեան համար: Արեւելեան այն բոլոր երկիրներուն մէջ ուր կրօնքը պատուար եղած է եւ բնիկները աւելի մեծ իմացականութիւն եւ հետեւաբար քարշողութիւն չեն ունեցած, հայ ժողովուրդը պահած է իր ազգութեան բոլոր յատկանիշները:

Հնդկաստան այդ տեսակէտէն չի դանդաղանուիր միւս Արեւելեան երկիրներէն:

Անգլիական ազդեցութիւնը, ուրեմն: Բայց ո՞ւր կը տեսնեն Անգլիացիին երեսը. բուն, զտարիւն Անգլիացիին կը պահպանէ իր հպարտ առանձնութիւնը, ու նոյն իսկ իր ակումբներուն թոյլ չի տար որ անդամակցին ուրիշներ եւ այդ կերպով չփման գան իր հետ:

Կալկաթայի մէջ առաջին ճաշ ախպէս, զիս բերած էր մեր «Հնդկական Հարց»-ին հետ երես երեսի, ինչպէս երկաթուղիի ճամբորդութիւնս Անգլիացիին «Հնդկական Հարց»-ին հետ: Հետեւանքներու եւ տարողութեան տեսակէտէն համեմատութիւններ չկային ի հարկէ երկուքին միջեւ, բայց մերինը աւելի խորունկ ու մեծ վէրքը կը բանար իմ մէջս: Այնքան քիչ ենք, այնքան, որ մէկ հոգիի ոչ թէ կորուստը, այլ տկաք, պակաս սէրը անգամ զգալի կ'ըլլայ ազգային գոյութեան կռիւին մէջ: Ու ապա, ոչ թէ մէկ հոգի, այլ հարիւրներ պիտի տեսնէի կամ կորուստի եւ կամ «տկար, պակաս սիրոյ» ճամբուն վըրայ...:

Այս խորհրդածութիւններու ճնշումին մատնուած դուրս կը նետուէի հիւրանոցէն ուրիշ հայեցող ղէմքը տեսներու, ձայնը լսելու փափաքով: Ու դիպումս ձեռք, ձեռք, ոչ, երջանիկ անակնկալով մը զիս ղէմ առ ղէմ կը բերէ Օննիկ Գովանին: Ձէի գիտեր թէ Գովան Կալկաթայի կը գտնուէր, եւ այդ հանդիպումը ունէր այն զգայնութիւնը, որ կ'ըսեն թէ կ'ունենան անապատին մէջ ճամբորդողները, ազդուի մը զուրիս հասնելու ատեն:

Կը նայինք իրարու եւ այդ նայուածքներուն մէջ կայ թէ ուրախութիւն եւ թէ տխրութիւն: Վայրկեանի մը մէջ աչքիս առջեւ կուգայ Պոլիսը, Հայկական Պոլիսը, այն որ զինադադարին յաջորդ օրը կոկոնի մը պէս աչքերը բացաւ իր վրայ ծանրացող մահացու, արիւնոտ մղձաւանջէն, եւ մինչեւ 1922 ստացաւ ըման ու չքեղ ծաղիկի մը բոլոր գեղեցկութիւնն ու հրապոյրները, եւ այդ տարուայ վերջը անգամ մըն ալ մահացու հարուած մը ընդունեց «բարեկամներ»ու դաւաճանութենէն:

Օննիկ Գովան գերազանցապէս հայկական կեանքի այդ ծաղկումի օրերուն հանրային աշխատաւորներէն մէկն էր, ժպտուն, ընկերական, խանդավառ եւ աշխատասէր:

Ջերմեռանդօրէն նուիրուած էր հայ սքանչելիներու եւ մարդիկներու հոյակապ շարժումին, նոյնքան ջերմառանդ ու գեւորութիւնով կը մասնակցէր Հայքենիքի Օգնութեան Մարմնի Հայաստանի համար թափած մեծ ճիգերուն, եւ նոյն ատեն դադարէր մը չէր թէ Հայ Տրամաթիք Խումբը երբ իրարու հետեւէ Փրանսական նոր կտորներ կը բեմադրէր, Բըթի Շանի թատրոնին մէջ, որոնց մէջ իբր աստղ կը փայլէր տաղանդաւոր եւ շնորհալի հայ արուեստագետ Օննիկ Տիկին Էլիզ Գովան, այդ կտորները դուրս եկած էին Օննիկ Գովանի թարգմանչական գրէն:

1922-ի մահացու հարուածը հայկական այդ չքեղ վերածնունդը խղիւղեց եւ աշխատաւորները նետեց աշխարհի ամէն կողմը: Այդ համեստ ու անթէքաւոր աշխատաւորներէն մէկն էր, որ Եւրոպայի մէջ աքսորանքի առաջին տարիները անցնելէ ետք՝ իր ոտքերը դրած էր, տարիէ մը ի վեր, Կալկաթայի այրող հողին վրայ, Այրեցեալ Գօտիի կիզիչ արեւուն տակ:

Նոյն ցաւալին վերյիշումները՝ անոր աչքերուն մէջ եւ կը խօսինք երկար, կարօտով, տեղեկութիւններ փոխանակելով այդ անմոռանալի տարիներու աշխատաւորներու մասին, որոնցմէ երկուքին, Երուանդ Օտեանի եւ Քրիսի մահուան յիշատակութիւնը վայրկեան մը տխրութեան լուսթիւնը կը հարկադրէ մեր վրայ:

Օննիկ Գովան ժամադրութիւն կուտայ ինծի այդ իրիկունն իսկ հանդիպելու «Հայաստանցի» ընտանիքի մը: Կ'ընդունիմ ժամադրութիւնը, բայց նախ բացատրութիւնը «Հայաստանցի» բառին, որուն արտասանութիւնը ձեւը յայտնի էր թէ սովորականէն տարբեր իմաստ մը կը պարունակէր իր մէջ:

Եւ ահա այդ տարօրինակ բացատրութիւնը. Կալկաթայի մէջ չորս տեսակ հայեր կան. — Կալկաթուալանքը, անոնք որ Կալկաթայ ծնած են եւ հայերէն չեն խօսիր, Զուղայեցիները, անոնք որ Զուղա ծնած են եւ եթէ յիսուն

տարի ալ անցուցած ըլլան Կալկաթայի մէջ, չեն ուզեր որ չփոթուին Կալկաթուականերուն հետ: Հպարտութեամբ կը յիշեն Զուղան իրր իրենց անգուգական ծննդավայրը, Զուղայիւրէն կը խօսին երբեմն, զգացնելու համար թէ իրենք տարբեր են «ապաղզայնացած Կալկաթուալ»ներէն: Գիւղացիները, անոնք որ Նոր Զուղայի քաղաքին մէջ ծնած ըլլալու մե՛ծ առանձնաշնորհումէն զրկուած են: Զուղայեցին երբեք չի մոռնար անմիջապէս ճշտել սխալը, եթէ մարդ անգիտակցօրէն Զուղայի մէկ գիւղացիին համար ալ Զուղայեցի ըսէ: Ո՛չ, «ան Զուղայեցի չէ, գիւղացի է»: Յետոյ կուգան Հայաստանցիները. այդ տեսակին մէջ են առաջին երեքին չպատկանող բոլոր հայերը, երեւանցի հայը, Պաղտատ ծնած հայը, Պոլիս կամ Վան ծնած հայը...:

Գիծերը, այս չորսին միջեւ, շատ ուրոշ կերպով քաշուած են. չորրորդ տեսակին մէջ կ'իյնայի ուրեմն ես, Հայաստանցի էի, եւ հետաքրքիր էր ինձ համար թէ ինչի՞ նման էր «Հայաստանցի Ընտանիք»ը Հնդկաստանի մէջ: Յերեկին տեսած էի երկրորդ տեսակը, Զուղայեցին, որ եթէ Զուղայի դրօշակը կը պահէր հպարտութեամբ, բայց անգիւղացիօրէն իր դաւակները կեցուցած էր այն վիճին բերանը, ուրիշ վաճ գլորուած էին արդէն Կալկաթուալաները: Ինչի՞ նման էր, «Հայաստանցի Ընտանիք»...:

Բայց այս հետաքրքրութիւնը պէտք է սպասէ իր ժամանակին. մինչեւ իրիկուն բաւական ատեն կայ: Ընթերցողն ալ ինձ հետ կընայ սպասել եւ հիմա ժամանակն է որ ինձ հետ ծանօթանայ Կալկաթայի ինքնատիպ մէկ դէմքին, Մեսրոպ Սէթեանցի, անոր՝ որ աշխարհի վրայ երկու պաշտամունք ունի, — թերեւս երեք — Գրաբարը, Նոր Զուղան եւ... Մեսրոպը Թաղեաղեանցը: Թէ գլխաւոր երկու պաշտամունքներէն ո՞ր մէկը աւելի զօրաւոր է Մեսրոպը (ուշադրութիւն, զբաշար, սխալ չի շարեւանունը) Սէթեանցի մէջ, զԺուար է ըսել: Մէկ բան գի-

տեմ որ Հնդկաստանի Հայութեան մասին Անգլիերէն Պատմութեան հետաքրքրական գիրքի մը այդ հեղինակը իր յօդուածները թոյլ կուտայ որ հրատարակուին միայն այն թերթին մէջ, որ կը համաձայնի իր երկու անտեղիտալի պայմաններուն. առաջին, յօդուածը գրաբար պիտի ըլլայ, երկրորդ, ստորագրութեան հետ պէտք է երեւայ անխուսափելի «Նոր Զուղայեցի»ն...: (Երջանիկ, նախանձելի Նոր Զուղա, եթէ միայն բալոր հայերը նոյնը զգային Հայաստանի մասին...):

Այս ծանօթացումը դադարաւ մը կուտայ Կալկաթայի հայ մտաւորականին հետ առաջին խօսակցութեանս վերայ. կը խօսի գրաբարին մասին, կը խօսի յուզումով, յափշտակութեամբ, արբշտանքով. յանկարծ կատաղութիւն մը երեւան կուգայ ձայնին եւ աչքերուն մէջ գրաբարի թշնամիներուն դէմ: Լաւ որ գրաբարի հիացող եթէ չեմ, թշնամի ալ չեմ... այդ գայրալից աչքերուն ետեւ կարելի էր տեսնել պատկերը մարդու մը, որ սուրը ձեռքը՝ անխնայ եւ առանց խղճի ամենափոքր խայթի պիտի կոտորէր գրաբարի բոլոր թշնամիները եւ անգամ մըն ալ հաստատէր գրաբարին թագաւորութիւնը...:

Սրտերնիդ թող դող չելլէ, գրաբարի թշնամիներ, Մեսրոպը Սէթեանց կը խօսի, բայց չի սպաններ:

Մ. Սէթեանց ուրիշ առաքինութիւններ ալ ունի սակայն, աշխատասէր է, ուսումնասիրող է, եւ եթէ Զուղայեցիէն դատ լաւ ու իրական Հայու մը գոյութիւնը խոստովանիլ իրեն համար շատ մեծ չարժանք է, բայց ունի ազգային բուռն նախանձախնդրութիւն եւ պատուախնդրութիւն, ինչպէս կ'երեւայ իր անգլիերէն հրատարակութիւններուն եւ դասախօսութիւններուն մէջ:

Մինչեւ երեկոյ դեռ ժամանակ կայ, ծանօթանանք աւելի տեսակի Հայու մը հետ, հարուստ հայու մը, Յովհաննէս Գալստանի հետ: Իմ առանձնաշնորհումս (?) չէ եւ ղած ուրիշ երկիրներու հայ հարուստներու տուններէն

ներս ոտք նետել, բայց ինձ կը թուի թէ ասիկա տարբեր տեսակի հարուստ մըն է. ուրիշ երկիրներու միլիոնատէր հայեր կրնան աւելի միլիոններ ունենալ, ինչպէս Կալիաթայի մէջ կան. ուրիշ հարուստներ, որ ունին, քայց Գալստանն է որ կ'ապրի Միջնադարեան դուքսի մը վիպական շրջապատովն ու ձեռովը:

Իր դղեակին կամ պալատին — չէք սխալիր ո՛ր մէկն ալ երեւակայէք — դուքսի դռնէն հազիւ ոտք կոխած՝ այդ տարբեր տեսակ կեանքի տպաւորութիւնը կ'սկսի. երեք խոշոր եւ գեղեցիկ շուներ պտոյտի հանուած են, շունեջուն երկուքը մէկ մէկ ծառայ ունին, երրորդը՝ երկու ծառայ...: Առաջին դարմանքս: Օննիկ Գովան, որ ինծի կ'ընկերանայ, կը նկատէ եւ կ'աւելցնէ. — «Գալստանի երեսունըֆինդ ձիերէն իւրաքանչիւրը ծառայ մ'ունի...»:

Պալատէն ներս... բայց ինչո՞ւ ըսեմ տպաւորութիւններս ու տեսածներս, որպէսզի անգամ մըն ալ չեղտըի հարստութեան եւ սերճանքի հետ իմ անծանօթութիւնս...:

Ու ահա մարդը, որ տէրն է այս բոլորին եւ Միջնադարեան Դուքսի մը կեանքը կ'ապրի: Փոքր կազմով, 60-ի մօտ, բայց ծերութենէ դեռ բաւական հեռու, Յ. Գալստան, կ'ընդունի մեզ շատ քաղաքավար, բարեկիրթ ու համեստ մարդու մը պարզութեամբ ու ձեւերովը: Կ'ուրախանամ. հարստութիւնը չէ դարձուցեր գլուխը, ինչպէս կ'ընէ երբեմն, ուրիշներու, որ այդ կերպով իրենց մարդկային պատկերը կը կորսնցնեն եւ զգուշի, խոտելի, անանուն կենդանի մը կը դառնան:

Հետքերբաւան է խօսակցութիւնն ալ եւ ես անոր մէջ կը գտնեմ միաստեր, նպաստաւոր դադախար կազմելու համար իր մտքին եւ սրտին մասին:

Խօսակցութեան ընթացքին՝ ներս կուգան անգլիացի տիկին մը եւ պարոն մը եւ ջեքս բառերով շնորհակալութիւն կը յայտնեն հայ հարուստին որ իր ընդարձակ եւ

ԽՈՍԱԿՑՈՒՄ ԵՐ ԿԱԿԼՈՒՄԻՆ
ՆԱՌՈՒՆԵՐ — Ձախէն աջ՝ Տիկ. Քրիստին Պալքար, Պ. Կ. Զէյթուն, Տիկ. Հ. Արշակունի, Յ. Գալստան, Օր. Վարդուիկ Բարսեղյան: Պարոն Կրէտ, Պարոն Յ. Մէքեանց, Օր. Կամգնդաները — Ձախէն աջ՝ Հրաչ Երամյան, Պարոն Գալան, Վ. Վարդանան:

գեղեցիկ փարֆը տրամադրած է երկու աղջկանց վարժարաններու ուսանողութեան մրցախաղերուն :

Մաղդկային տկարութիւն կոչէք, ինչ կոչէք, այդ տեսարանը ուրախացուց զիս եւ տեսակ մը հպարտութեան զգացումով լեցուց . յիսուն տարի առաջ՝ Զուլայէն գաղթականի ցուպով Կալկաթա հասած հայ տղան տեսնել այդ դիրքին մէջ՝ լաւ բան էր : Ինչպէս լաւ բան էր, յետոյ տեսնել իր անունը կրող հսկայ շէնքեր, որ ամբողջ փողոցներ զբաւած են . եւ լսել թէ . . . Անգլիոյ դահաժառանգը Հընդկաստան այցելութեան ատեն, Կալկաթայի մէջ, միայն հայ Գալստանին անձնական հիւրն եղած է, թէ ամբողջ Կալկաթայի մէջ հազիւ մէկ եփու ուրիշներ ալ կան որ իրենց ինքնաշարժի անիւին վրայ անգլիացի մեքենավարի մը պերճանքը կը թոյլատրեն ինքզինքնուն . . . :

Այդ բոլորը լաւ, չա՛տ լաւ : Բայց Գալստանէ առաջ՝ Արգարներ ալ եղած են, որոնց նաւերը այդ անունը եւ հայկական տնտեսական հանճարին համբաւը պտտացուցած են ծովերուն վրայ : Բայց այսօր չկան Արգարները եւ նաւերը ծախուած են անգլիական ընկերութեան : Այսօր Գալստան կայ, վաղը՝ Արգարներու պատմութիւնը պիտի կրկնուի :

Եւ այդպէս է, ու այդպէս պիտի ըլլայ, որովհետեւ Հնդկաստանի հայ հարուստները եթէ բաղդաւոր ժամանակներու մէջ խելացիութիւն, յանդգնութիւն եւ աշխատասիրութիւն ունեցած են հաջողութիւն ձեռք բերելու համար, իրենց մէջ պակասած են գործը կազմակերպելու եւ յաւերժացնելու կարողութիւնն ու ձգտումը, պակասած է իրենց զաւակները, արեւակիցները մարդելու եւ գործին շարունակութիւնը անոնց վստահելու յատկութիւնը :

Եւ այսօր Հնդկաստանի հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր համբաւուած հայ հարուստին ճրագը մարելու մօտ է, որովհետեւ բաղդաւոր, ոսկեղէն ժամանակները անցած են եւ իր անկազմակերպ, անհատական եղանակը չի

կրնար իր շունչը պահել կազմակերպութեան մրցումի ծանրութեան տակ:

Անհատ հարուստին անհետացումը ցաւ չպիտի պատճառէր ոչ ոքի, վստահ եմ գոնէ ինծի չպիտի պատճառէր. բայց անպայման ցաւ կը պատճառէ այդ անհետացումին մէջ յայտնուած այն փաստը թէ ազգերու կեանքին ամենամեծ կռիւներէն մէկին, տնտեսականին մէջ, մեր զէնքերը չունին այն զօրաւոր եւ հատու յատկութիւնները, որ կը կարծէինք թէ ունին: Իսկ իրողութիւն է թէ նոյն իսկ ... համայնապար Եւրոպայի չի յաջողիր մարդը կոյր դարձնել այն արժէքին, որ տնտեսական ուժը ունի եւ ճակատագրական դեր կը կատարէ ազգի մը քաղաքական բաղձին վրայ անգամ:

Բայց կը հեռանանք... հրաժեշտ առնենք այս հայ հարուստէն, որ եթէ ազգային մեծ, լաւ ու տեւական գործի մը պատմութիւնը կապած չէ դեռ իր անունին, իր սակաւթիւ դասին լաւագոյն մէկ ներկայացուցիչն է սակայն, ունի հանրային ոգի եւ իր հետաքրքրութիւնը վառ է ազգային կեանքին եւ շարժումներուն մասին: Ով գիտէ թերեւս ժամանակ ունենայ համոզուելու թէ ձիարշաւի իր ձիերը, իր դղեակը, իր շէնքերը, Անգլիոյ գահաժառանգին տրուած հիւրասիրութիւնը չեն որ իր անուսոր կատարուած լաւ, մեծ գործ մը՝ Հայաստանի մէջ, ազգային գոյութեան մեծ կռիւին համար:

Հարստութիւնը անմահանալու ամէնէն դիւրին մէկ միջոցն է, եթէ միայն այդ բաղդաւոր մարդիկը գիտնան օգտուել այդ միջոցէն, եւ խուսափին մոռացութեան եւ անէծքի այն ահաւոր դատաւճիռէն, որ հանրային նպատակներու համար քարսիրտ հարուստներու մահուան օրը կ'արձակուի, ինչպէս եղաւ այդ օրերուն, երբ հոգը կ'իջնէր հարուստ Սթիֆընսի մարմինը ու յայտնի կ'ըլլար թէ Ազգային վերածնունդը եւ ազգային պէտքերը ոչինչ կ'ստանային անոր թողած միլիոններէն:

Ու հիմա «Հայաստանցի Ընտանիք»ը: Հնդկաստանի ճամբորդութեանս տպաւորութիւնները գրելու անսովոր փորձութիւնը զգացած վայրկեանէս՝ մտքիս մէջ եղած է արդարութիւն ընել այդ հայ ընտանիքին, որ կը կրէ հայ պատմական սիրելի անուն մը, Արշակունի, եւ ունի իր ալ սեփական պատմութիւնը, ժամանակակից ազատագրական եւ յեղափոխական ճիգերու շրջանէն:

Բայց նախ ներկան. չորս հոգի են, երեք Արշակունի եւ մէկ Հայկազունի. Տիկին Արշակունին երկու շատ չընորհալի, կըթուած եւ աղնիւ զաւակներով, իր Նուարդով եւ Հրանտով, իսկ Հայկազունին՝ իր բարի եւ տաք սիրտ հօրաքոյրը, որ «Հօրաքոյր» անունով ճանչցած եւ այդ անունով կանչած են ամէնքը, այն աստիճան որ ինք ալ մոռցած է իր անունը...:

Բարեկրթութեան, Ընթերցման եւ անկեղծութեան միջոցով մը կը տիրէ այդ պատուական ընտանիքէն ներս եւ կը տպաւորէ առաջին հանդիպումին իսկ: Եւ այդ մըթնոլորտը հայկական է, խօսք չկայ: Հայերէնը կը խօսուի, ինչպէս պէտք է խօսուի: Նուարդ եւ Հրանտ, Հնդկաստան ծնած, անգլիական բարձր վարժարաններէ դուրս ելած, բայց տունին մէջ կը խօսին մաքուր հայերէն, առանց ձիգի, առանց նեղութեան: Կարելի է եղեր, ուրեմն, Հնդկաստան ծնիլ, եւ թէ՛ լեզուն պահել, թէ՛ ազգային դիմագիծը...:

Եւ խօսակցութիւնը Կալկաթայի շուրջ ալ սահմանափակուած չէ. ազգային կեանքը, ազգային շարժումները ուրիշ վայրերու մէջ անծանօթ չեն իրենց: Խօսակցութիւնը ներկայէն աստիճանաբար կ'երթայ անցեալին, մօտիկ, արիւնոտ անցեալին, երբ հայ յեղափոխութիւնը միամիտ ու խանդավառ՝ կը յուսար թէ մէկ քանի յանդուգն ու անձնուրաց ժեսթեր եւ հարուածներ պիտի բաւէին բոլոր նախալութիւնը գետին նետելու եւ ազատութիւնը կորզելու:

Տիկին Արշակունի, այն ատեն ինքն ալ Օր․ Հայկազունի եւ «հօրաքոյրը» գործակցութիւն ունեցած են յեղափոխականներու հետ, զէնք, ոտմբ, եւ վտանգաւոր թղթակցութիւններ փոխադրած եւ վտանգուած յեղափոխականներու փախուստը դիւրացուցած են: Վերջիշումներու երկար շարք մը կը բացուէր ինձ համար, երբ Տիկին Արշակունի կը հարցնէր Վահէին, Շահրիմանին, Գեղամին, Սուրէնին, Աննիկին եւ ուրիշներու մասին, որոնք 1890-96 թուականներուն Պոլսոյ յեղափոխական խմորումներու յառաջադահներէն եղած էին...

Ալեքսանդրապօլցի են Հայկազունիները, բայց Պոլսեցիացած, եթէ կա՞նք է այդ բացատրութիւնը գործածել, եւ Պոլսոյ ցոյցերէն ետքն է որ Հնդկաստան փոխադրուած են Տիկին Արշակունիի հօրը հրաւէրով, ուր տեղի ունեցած է Հայկազունի-Արշակունի «ղինակցութիւնը», եղբերական փրկուումի մը մէջ Տիկին Արշակունիի հօր ողբեղական կորուստէն ետք:

Տիկին Արշակունի իր հոգեկան շնորհներուն կը միացնէ հանրային ծառայութեան հրաշալի ողի մը: Ժիր է, աշխատասէր, համողիչ ու յարգուած: Պոլսեցիները կը յիշեն իրենց Տիկին Մարի Սթամպուլեանը որ Պոլսոյ հասարակական շարժումներուն մէջ մեծ դեր կը կատարէր եւ անվիճելի ղեկավարն էր հայ կիներու, թէեւ հայերէն երգիծաթերթ մը զայն «Աշխարհական Պատրիարք» կոչելու չափ յառաջ դացած էր: Տիկին Արշակունի արժանաւոր եւ վտանգաւոր — լաւագոյն իմաստով, ի հարկէ — մրցակից մը պիտի ըլլար անոր, հասարակական գործունէութեան դաշտին մէջ, եթէ Պոլիս ըլլար այդ օրերուն:

Այդ ողբով հայուհիներ կան հիմա արտասահմանեան գաղութներուն մէջ եւ հայ կեանքին կը բերեն նոր շնորհ մը, նոր ողբերգութիւն մը: Իրենց թիւը դեռ քիչ է, բայց աւելնալու վրայ է: Այնտեղ, Կալկաթայի մէջ, ես քիչ

ետք առիթ պիտի ունենայի հասարակական գործունէութեան մէջ տեսնելու Զուղայեցի երիտասարդ հայուհի մը՝ Օր․ Աստղիկ Բարսեղեան, Ժիր, աշխոյժ, եռանդուն, նուիրուած, որ թանկազին գործակից մը եղած էր Տիկին Արշակունիին, ինչպէս Տիկին Քրիստին Պալթազար, Իզմիրցի շնորհալի հայուհին, որ իր ծննդավայրի հայութեան ազգասիրական յատկանիշը կը վերակենդանացնէր հեռուոր Կալկաթայի մէջ:

Այսպէս «Հայաստանցի Ընտանիք»ին տրուած այդ առաջին այցելութիւնը, ձեւական, քաղաքավարական հանդիպումէն բոլորովին տարբեր արժէք ու նշանակութիւն ունեցած էր ինձ համար: Ես գտած էի հոգեկան կազդուրանքի եւ գործակցութեան աղբիւր մը եւ ոյժ մը, վայրի մը մէջ, ուր կիզիչ արեւը մարդուն արիւնը կը շողխացնէ եւ սրտերը անընդունակ կը դարձնէ, կ'ըսեն, ողբերգութիւններու, ներշնչումներու եւ յուզումներու...: Արշակունի տան միջոցով կը հերքէր այդ բոլորը:

* * *

Կալկաթայէն հեռանալէ առաջ՝ պէտք է ծանօթանանք այն երկու հաստատութիւններուն հետ, որ Հնդկաստանի ամէնէն մեծ գաղութին, 5-600 հոգիէ բաղկացած, ազգային կեանքն ու գործունէութիւնը կը ներկայացնեն, — եկեղեցին եւ դպրոցը:

Հարուստ, շատ հարուստ է Կալկաթայի եկեղեցին: Հին բարի Հայերու ազգասիրական հորիզոնը եկեղեցին հարստութիւնով օժտելու գաղափարը միայն պարփակած է, եւ կտակները իրարու յաջորդած են եւ կը շարունակեն մինչեւ այսօր ալ: Ամենէն վերջինը Հօնկ-Քօնկիցի Սըր Փօլ Զէյթըրինը առասպելական թիւերու կը հասնի բազմաթիւ մեր ազգի վտիտ միջոցներուն եւ դրամի սպասող իրապէս կենսական պէտքերուն:

Այս իրարու վրայ դիզուող հարստութենէն կը պահուին եկեղեցին եւ դպրոցը եւ այդ գումարներէն կանո-

նաւորապէս թոշակ կը ստանան շատ թիւով ընտանիքներ որ հետզհետէ կը կազմեն կամաւոր եւ բրոֆէշընըլ նպաստընկալներու դաս մը...: «Մեռելները կը պահեն եկեղեցին, դպրոցը եւ գաղութին կէսը: Գանի մը տարիէն ալ մեռելները պիտի պահեն գաղութին մնացած մասն ալ», կ'ըսէր բարեկամ մը, եւ կը վախնամ որ այդ խօսքի վերջին չարաշուք մասն ալ իր մէջ ճշմարտութիւն ունի, ինչպէս առաջին մասը ամբողջ ճշմարտութիւնն է: Ողջերը ոչինչ կ'ընեն դպրոցին եւ եկեղեցիին համար: Իրենց օրուան հացը ճարողները գոհ են որ մեռելները զիրենք ազատեն են ամէն բեռէ: Իսկ մէկ քանի հարուստները յայտնապէս կ'ուզեն շարունակել սխալ, շատ սխալ կերպը. «Ամէն ինչ մեռնելէ ետք, ոչինչ մեռնելէն առաջ»:

Գոնէ այդ խոշոր հարստութեան մատակարարութիւնը խեղացի եւ աղբանուէր ձեւով մը կատարուէր. այդ ալ չկայ: Ծանօթացէք եկեղեցիին: Ի՞նչ դեր կը կատարէ գաղութը ազգային գիտակցութեան մէջ պահելու եւ ձուլումին դէմ կռուելու համար: Ոչ մէկ զրական, երեւցող եւ ազդող դեր: Արարողութիւնը եւ ծէսերը կը շարունակուին, ոմանց համար հասկնալի, ոմանց համար անհասկընալի լեզուով, եւ այդ է բոլորը: Կը պակսի կենդանի շունչը:

Եւ այդպէս է, որովհետեւ եկեղեցական պաշտօնէութիւնը կանոններով շղթայուած է միայն այդ մեքենական եւ միօրինակ պարտականութեան: Հնդկաստանի եկեղեցիներուն քահանաները կը զրկուին Զուլայի Ս. Փրկիչ վանքէն, մասնաւոր ժամանակաշրջանով. անոնց մէջ կան զարգացած, ուսեալ, արդիական եկեղեցականներ, ինչպէս Կալիկաթայի քահանաներէն համակրելի Տէր Գաբրիէլն էր, որ պիտի կրնային շատ օգտակար ըլլալ, բայց վարչական կանոնները այնպէս մը շինուած են, որ այդ քահանաները «մեռելներէն» իրենց թոշակը ստանալէն եւ իրենց ժամանակին լրանալուն սպասելէն զատ գրեթէ ուրիշ գործ չունին...:

Եկեղեցական պաշտօնէութեան այս կղզիացումը եկեղեցին կողոպտած է զրական գերի ամէն հնարաւորութենէ եւ զարմանալի չէ որ Տէր Գաբրիէլն դառն հեզութեան եւ ցաւի խնդուքով մը կ'ըսէր. — «Կալիկաթայի հայերը գիտեն ձիարշաւի ձիերուն ամէն մէկին անունը, բայց չեն գիտեր իրենց քահանաներուն անունները, տարիներով իրենց մէջ մնալէ ետքն ալ»:

Հնդկաստանի Առաջնորդը Մեսրոպ Եպիսկոպոսն է, Մազիսարոս. բայց զեռ Զուլայէն Հնդկաստան չէ անցած: Թերեւս կարեւոր գործեր զինքը կը պահեն Զուլայի մէջ, բայց Հնդկաստան պէտք ունի իրեն: Եւ պէտք ունի երկու գլխաւոր գործի համար. որպէս զի աշխատի փոխել այն զրութիւնը, որուն մէջ, քահանաները հարկադրուած են Հնդկաստան եւ ձաւա երթալ, ինչպէս ուրիշ գաղթականները, դրամ չահելու եւ վերադառնալու համար. եւ որպէս զի, իբր լաւագոյն խորհրդատուն, բարեւարութեան աւելի շիտակ ուղղութիւնը ներշնչէ հայ հարուստներուն: Այս վերջինը թերեւս տարօրինակ թուի, բայց կարեւորութիւնը անլիճելի է, երբ նկատողութեան առնուի հին բարեւարութիւններէն ոմանց բազում: Մատուցի եկեղեցիին ձգուած խոշոր հարստութիւնը կորսուեցաւ եկեղեցիին ձգուած խոշոր հարստութիւնը կորսուելու լուրջ վտանգին մատնուած է. Փինանկի եւ ուրիշ մէկ քանի քաղաքներու եկեղեցիները անհետացած են, գաղութներուն պէս, եւ գետիններն ու ուրիշ կալուածներ անտէր ու վտանգուած կը մնան:

Ո՞վ կրնայ երաշխաւորել, թէ Կալիկաթայի գաղութն ալ օր մը Մատուսի եւ Փինանկի գաղութներուն պէս պիտի չըլլայ, քանի որ Զուլայէն տարուէ տարի հասնող նորեկներն են որ հայ գաղթականութեան արիւնը քիչ մը կը թարմացնեն, բայց Զուլան մարդու անսպառ պահպան չունի. իսկ Հնդկաստանի արեւը աւելի մեծ համեմատութեամբ կը չոգիացնէ այդ արիւնը, քան որ անիկա իր նորոգիչ դերը կը կատարէ: Զուլայէն տասնեակ ու տասնեակ հազարաւորներ գացած են Հնդկաստան եւ ձաւա, բայց

այսօր Պոմպէյէն մինչեւ Մակասար, ըսել է ամբողջ Հընդ-
կաստան եւ ծովա, հազիւ երկու հազար հայ կայ, եթէ
ատոր մէջ հաշուէք ամենէն անյոյս Կալկաթուալան եւ
Պուրմաստանի մէջ Պուրմէզ եւ ծովայի մէջ Հորանտացի
դարձած հայն ալ:

Եւ ի՞նչ վիճակ կը ներկայացնէ դպրոցը. այդ վիճա-
կը մէկ բառով որակած են արդէն Հնդկահայերը իրենք.
դպրոցի անունն է «Հայոց Մարդասիրական ձեմարան»,
բայց հիմա Հնդկաստան եւ ծովա հայու մը չէք հանդի-
պիր որ այդ սխալ անունը տայ. «Հայոց Մարդասիրա-
կան ձեմարան» է չիտակ անունը...:

Հին, անյարմար ու անշնորհ տունի մը մէջ հակա-
ռողջապահական եւ հակադաստիարակչական ամենագէշ
պայմաններու մէջ իրարու վրայ դիպուած, խռնուած են
հարիւրաւոր տղաք, գրեթէ ամէնքն ալ Կալկաթայի եւ
մասամբ ալ Պաթալիայի եկեղեցիին թոշակաւորներ:
Դպրոցը յանձնուած է Անգլիացի տնօրէնի մը, որուն հա-
մաստ մարդ մըն է, համեստ կարողութեան տէր: Բայց
տրուած կրթութեան եւ ուսուցչական կազմի մասին որոշ
գաղափար կարելի է կազմել, երբ ծանօթանանք դպրոցի
հոգաբարձութեան մտայնութեան, ինչպէս ան երեւան
կուզայ հետեւեալ դէպքին մէջ: Տասներկու տարի Մար-
դասպանական ձեմարանին — յանցանքը իմ չէ, եթէ լե-
զուս ալ այդ «չիտակ» անունին վարժուեցաւ — աւագ ու-
սուցիչ եղած է Սիմոն Միլիկեան, իր պարտականութիւն-
ներուն նուիրուած կրթական համեստ մշակ մը. աշա-
կերտները դո՛հ են իրմէ, կ'օգտուին իրմէ, կը սիրեն զին-
քը. բայց որոշ հանգամանքներ, որոնց մէջ կը վախճամ
գրաքարը անմեղ դէր չունի, կը հարկադրեն որ աւագ ու-
սուցիչը իր կապը խզէ դպրոցէն եւ ուրիշ ասպարէզի նը-
ւիրուի:

Կը տուժէ՞ դպրոցը, կը տկարանա՞յ ուսուցչական
կազմը, որո՞ւ հոգ. գո՞հ է գլխաւոր հոգաբարձուն, որով-

հետեւ այդ հրաժարականով... ամսական քանի մը հա-
րիւր ուսիի կը խնայուի, ինչպէս անխառն հրճուանքով
ըսած է շատերուն այդ հոգաբարձուն: Հարուստ մարդու
հոգեբանութիւն: Այդ հոգեբանութիւնը կը ղեկավարէ
Կալկաթայի եկեղեցիին կառավարչներուն գործունէու-
թիւնը. նպատակը դրամը օգտակար կերպով գործածել
չէ, այլ իրենց վարչութեան օրով ուսիի լաքերը շատ-
ցընել:

Ու երեւակայել որ մեռելները եւ ողջերը ձեռք ձեռքի
տուած, եւ նոյն իսկ մեռելները առանձին — եթէ անոնց
ձգած դրամը յանձանձող ողջերը լայնախոհութիւն ու-
նենային — կրնային Կալկաթայի մէջ պահել բարձրագոյն
վարժարան մը, որ դադուէին համար խրոխտ ճակատ մը
պարզէր եւ հաւասար պայմաններով մրցէր Կալկաթայի
Եւրոպական Կրթական Հաստատութիւններուն հետ, ու ոչ
թէ ըլլար այսօրուան ճիւղավարժներու անկեղծոցը, ուր
ուսանելու չեն զրկեր իրենց դասակները անոնք որ վճա-
րելու կարող են: Այդ տղաքը ընդհակառակը կ'երթան օ-
տար վարժարաններ, ափսո՞ս, ձուլումի ընթացքը արա-
գացնելու տխուր հետեւանքով:

Կալկաթայի աղղային հաստատութիւնները, այսպէս,
ոչինչ ունին ոգեւորիչ, խանդավառող, քաջալերական:
Ատոնցմէ դուրս, հասարակական գործունէութեան ուրիշ
դաշտեր ալ չկան, ուր մարդ խանդավառութեան տարրեր
գտնէ: Երկու Ակումբները, Կալկաթուալաններուն եւ
Ջուղայիներունը, աւելի շատ խաղի եւ զուարճանալու
պատահութիւն կուտան իրենց ղեկավար հայ երիտասարդնե-
րուն, քան անոնց կը ներշնչեն ունէ առողջ զգացում, կամ
կ'ընդլայնեն անոնց աշխարհը դիտելու եւ դատելու տեսու-
ղութիւնը:

Այս չոր ու անարիւն մթնոլորտը պէտք ունէր նոր
չունչի մը, նոր խօսքի մը, նոր զգայնութեան մը: Այդ
չունչը միայն Հայաստանինը կրնար ըլլալ, իր այսօրուան
որբերովն ու ցաւերովը, իր մշակութային, տնտեսական

եւ քաղաքական վերածնունդի ճիգերովը եւ ապագայի իր փայլուն հեռանկարովը: Եթէ այդ մեծ իրողութեան մէջ չի գտնուէր այդ շունչը, աշխարհի մէջ ուրիշ ոչ մէկ բան, ոչ մէկ ոյժ կրնայ ամենափոքր թրթռում մը, խլրտում մը յառաջացնել թմրած ու խանձած սրտերու մէջ:

Ինձ կը թուի թէ այդ թրթռումը, այդ խլրտումը իրական էին, երբ վերջին իրիկունը Գալստանի իշխանական տան դահլիճը հաւաքուած հայութեան անդամ մըն ալ կը խօսէի Հայաստանի մասին, եւ կուտայի փաստերը վերականգնումի եւ վերածնունդի իրողութիւններուն:

Մատուցուածը կայծ մըն էր, բայց յաջորդ առաւօտ երբ նաւամատուցը հրաժեշտ կ'առնէի իմ հաւատարիմ բարեկամներէս ու Արօնտան իր դանդաղ գնացքը կ'սկսէր Հնդկին նուիրական Գանգէս գետին վրայէն դէպի Պուրմաստան, վստահութիւն մը կ'ուրախացնէր զիս, թէ կայծը չպիտի մարի, թէ՛ կրակին հրահրումը ապահով ձեռքերու մէջ է: Ծավայի մէջ Կալկաթայէն կ'ստանայի Զատուի հանգէսի անդլիներէն հրաւիրադիր մը, որուն սա տողերը ամէնէն աւելի ուշագրութիւնս կը դրաւեն. —

«Եկե՛ք եւ ձեզ հետ բերե՛ք ձեր փոքրիկներն ալ, որպէս զի պատեհութիւն ունենան ոչ միայն վայելելու ընկերային հաւաքոյթի մը բերկրանքը, այլ գաղափար կազմելու իրենց արժանաւոր նախահայրերուն հաստատած սիրուն սովորութիւններուն եւ աւանդութիւններուն վրայ»:

Նորին հետ կապուելու համար հինին միացնող կամուրջը անհրաժեշտ է: Մեր ծագումը, մեր պատմութիւնը, մեր արիւնն է այդ միացնող կամուրջը:

Վստահութիւնս արդարացած էր: Կալկաթայի մէջ կրակը կը հրահրէին հաւատարիմ ձեռքեր, հին սէրէն նոր սէրին առաջնորդելով սրտերը, հին սէրին զօրութիւնը շաղելով նոր սիրոյ հրայրքին հետ...:

ՌԷՆԿՈՒՆԻ ՄԷՉ

Ե.

Կալկաթայէն Ռէնկուն սպիտակամորթ եւ սեւամորթ ճամբորդներով խճողուած Արօնտա շողենաւով երեք օրուայ ճամբորդութիւնը եթէ արձանագրութեան արժանի յիշատակ մը ունի ինձ համար՝ այն ալ զարհուրելի տաքութիւնն էր, Մարտին մէջ, որուն նմանը Նիւ-Եորքցիները ամառը երբեմն կ'ունենան եւ թերթերը տաքութենէն մեռնողներու լուրեր կը հրատարակեն:

Ռէնկուն Պուրմաստանի գլխաւոր քաղաքն է, աղտոտ, քիչ մը աւելի աղտոտ քան Հնդկական Պոմպէն ու Հնդկական Կալկաթան են: Բնիկները շատ չեն հաւատար... հագուստի, եւ կիսամերկերու ու զրեթէ մերկերու բազմութիւններ մըջիւնի պէս կը վխտան քաղաքին բոլոր փողոցներուն մէջ, պատշաճօրէն հագուած մարդերու վսեմ անտարբերութեամբ...:

Ռէնկուն հասած օրս իրենց մէկ տօնը կը տօնէին. երեսին եւ այն լաթի կտորները որ իրենց մերկութիւնը մասամբ կը ծածկէին, կարմիր ներկով ներկած՝ խումբ խումբ կը շրջէին, միօրինակ երգ մը մըմռալով եւ թրմութիւն ձայնին հետեւելով:

Կախարդական Արեւելքն է, երանի աչքերուն որ կը տեսնեն...:

Եթէ այս կախարդանքը բաւական չէ, աչքերը թող կանգ առնեն սա միւս տեսարանին վրայ. վեց հօգի հսկայ դաշնամուր մը գլուխներուն վրայ առած, աղաւթագուած ձեռքերու ներդաշնակ շարժումներով եւ թեթեւ քայլերով կ'անցնին, իբր թէ գլխարկի մը ծանրութիւնն իսկ չունենային իրենց գլուխներուն վրայ...:

Եւ կամ սա «մարգածիկերուն» որ երկանիւ թեթեւ կառքերու — ռիֆշա — լծուած բոպիկ ոտքերով, կիզիչ

գետնին վրայ կը վազեն, իրենց յաճախորդը, երբեմն յաճախորդները, իրենց բեռներով, շուտով տեղ հասցնելու եւ նոր յաճախորդ գտնելու արտորանքով...:

Երջանիկ, խորհրդաւոր Արեւելք...: Մարդը շփոթւած կենդանիին հետ, մարդը մրցակից եւ նախանձորդ՝ անբան կենդանիին...:

Ռէնկուէն նշանաւոր է իր մեծ փակոտայով, Պուտտայի տաճարով, որուն ոսկեայ դմբէթը յաղթականօրէն կ'իջևէ քաղաքին վրայ եւ առաջին անգամ կը տեսնուի Ռէնկուէի մօտեցող նաւերէն:

Պուտտայի անհամար արուարձաններ պահող այդ հսկայ եւ բարձրադիր տաճարը բաց է օրուան բոլոր ժամերուն եւ իրեն կը քաշէ հաւատացեալներու անհամար շարաններ, որոնք վարդի փունջեր կը զետեղեն արձաններուն առջեւ եւ իրենց աղօթքը կ'ընեն: Տաճարը իրեն կը քաշէ դրօսաշրջիկներ ալ, որոնց Պուտտայականին մոլեռանդութիւնը կը պարտադրէ փողոցին մէջ հանել իրենց կօշիկն ու գուլպան եւ բոպիկ ոտքերով բարձրանալ այդ երկար ու անվերջանալի սանդուխներէն ու կրակի պէս այրող քարերու վրայ եւ խանձիչ արեւուն տակ քալելով գոհացնել փակոտան տեսնելու իրենց հետաքրքրութիւնը:

Պուրմէզները ուղած են որ Կալլէսի իշխանն ալ, Հընդ-կաստան իր այցելութեան ատեն այդ տաճարը տեսնելու իր հետաքրքրութիւնը զոհած է իր ոտքերու հանգստին:

Հռչակաւոր են նաեւ Ռէնկուէի լիճերը — Վիքթօրիա եւ Բօյլը — քաղաքէն քիչ հեռու, ուր սպիտակ մարդը մէնէն աղքատ տարն է, որովհետեւ ամէնէն ծոյլն է — իրիկուան դէմ իրենց ինքնաշարժերով կ'երթան բնութեան գեղեցկութիւնը դիտելու եւ քաղաքին հեղձուցիչ օդէն ազատելու վայրկեան մը: Ծառուղիներու մէջէն ինքնաշարժով պտոյտ մը դէպի այդ լիճերը եւ լիճերուն շուրջը, գիշեր ատտեն, տպաւորութիւնը կուտար Քալիֆօրնիա-

յին, ուր այնքան առատ են իրապէս առինքնող եւ գեղեցիկ բնակարանները:

Այստեղ կայ հայութիւն մը, թիւով փոքր, հարիւրի չափ, եւ տեսակ մը մանրանկարը Կալիֆօրնիային, սա տարբերութեամբ որ Կալիֆօրնալաներու տեղ՝ Ռէնկուէնուալաներն են, եւ եկեղեցի կայ, առանց դպրոցի:

Հարուստ եւ ինքնապահ է եկեղեցին — «ողջ ըլլան» մեռելները — քահանային առանձին ինքնաշարժ մը տրամադրելու չափ: (Ուրիշ երկիրներու քահանաները թող չի սրեն իրենց ախորժակը. Հնդկաստանի մէջ պաշտօնավարելու իրաւունքը պարսկահայ քահանաներունն է միայն): Եկեղեցիին դրամով վերջերը կառուցուած էին սըրահ մը եւ անոր կից քահանայի բնակարանը:

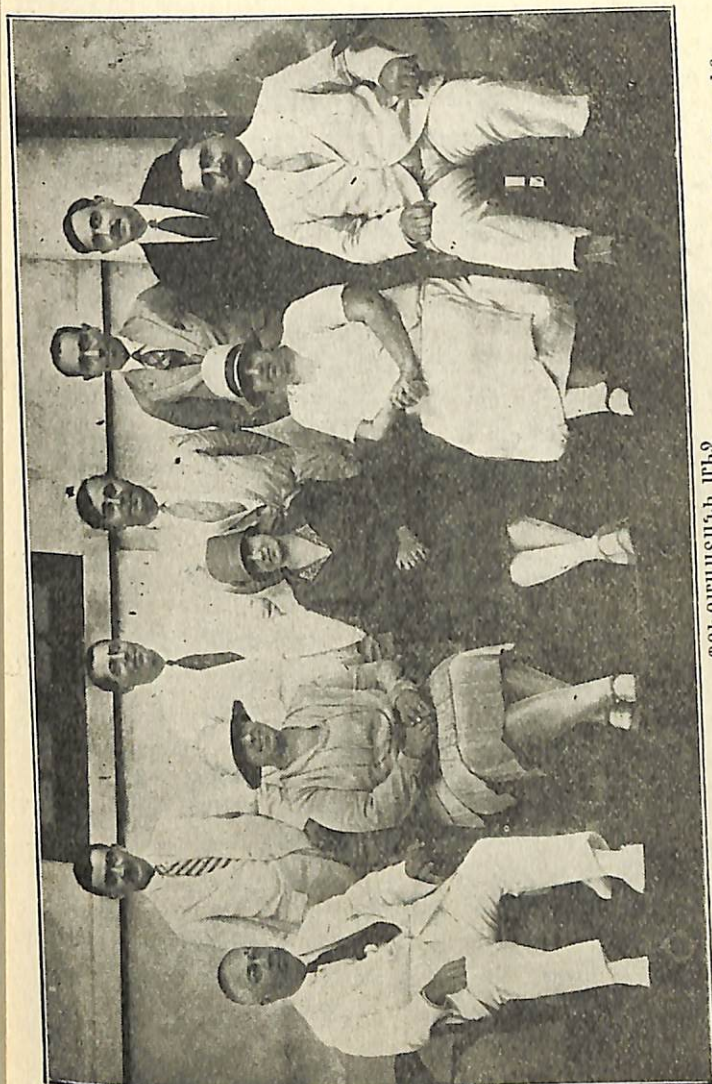
Զուգայի արիւնին թարմութիւնը պահող լաւ, եռանդուն երիտասարդութիւն մը կայ, իսկ Ռէնկուէնուալաներու մէկ մասը թէեւ հայերէն չի խօսիր, բայց կապուած է եկեղեցիին եւ իրեններէն մէկ քանին պինդ փակած են եկեղեցին կառավարելու պաշտօնին եւ չեն ուզեր անկէ զատուիլ, առանձնաշնորհումի մը պէս...: Կայ Ռէնկուէնուալաներու տեսակ մըն ալ, որ... «մեռնելու ատեն» եւ թըշուառութեան ատեն միայն կը յիշէ թէ հայ է, որովհետեւ, նորէն «ողջ ըլլան մեռելները», թաղումը ձրի է, ինչպէս դառն շեշտով մը կ'ըսէր քահանան, եւ եկեղեցին դրամ ունի աղքատներուն համար:

«Զրի թաղուելու» պատմութեան համար պիտի հաւատաք քահանային խօսքին, բայց միւսին համար աւանատեսի վկայութիւն մը ինձմէ. եկեղեցիին բակը շուքին մէջ, նստած կը խօսակցէինք, ծերունի Տէր Թադէոսը, երաժիշտը Միքայէլ Գասպարեան, համակրելի եւ հայրենասէր երիտասարդ մը եւ ես: Պուրմէզ երիտասարդ կին մը վարանոտ քայլերով կը մօտենայ քահանային եւ կէս մը անդլիերէնով, կէս մը իր մայրենի լեզուով բաներ մը կ'ըսէ. Տիկին Կրէկըրի է իր անունը, ամուսինը հայ է, հիւանդ անկողինն է հիմա, թշուառութեան մէջ են եւ

զինքը զրկած է որ եկեղեցիէն օգնութիւն ուզէ...: Ու խեղճ քահանայն ու երաժիշտը ի զուր կը չարչարեն իրենց յիշողութիւնը եւ ի զուր աչքերնին կը պտտցնեն ծխականներու ցանկին վրայ հայ կրէկըրին գտնելու համար: Տարիներով տեսած չեն այդ անունով եւ այդ նկարագրութեամբ մէկու մը երեսը եւ հիմա առաջին անգամ կը լսեն անունը, անոր Պուրմէզ կնոջ բերնով, որովհետեւ թշուառ են եւ հայ եկեղեցին զրամ ունի:

Բայց հակառակ այս բոլորին՝ ես լաւ յիշողութիւններ եւ տպաւորութիւններ կը պահեմ Ռէնկունի այդ փոքրաթիւ հայութենէն. աւելի տաք սիրտ եւ աւելի բաց միտք ունէին աղբային պարտականութեան ձայնին հանդէպ: Մեկնելէ առաջ իրենց թեւադրեցի Զատիկի հանդէս մը ունենալ հայկական սովորութիւնները կենդանացնելու եւ դադութը իրարու հետ եւ աղբային պարտականութիւններուն հանդէպ աւելի տաքցնելու համար: Թեւադրեցի որ այդ հանդէսը պատրաստուի միայն հայ դեռատի արուեստասէրներու մասնակցութեամբ: Սկեպտիկ էին, կը տարակուսէին հնարաւորութեանը այդ տեսակ ձեռնարկի մը, հայկական կեանքի այդ անապատին մէջ, բայց խոստացան փորձել եւ ճաշայէն չմեկնած Ռէնկունէն զրուած խանդավառ նամակի մը մէջ, որ վարվումն եւ հայրենասէր բարեկամս Յովակիմ Ստեփաննոսեանը ինծի ուղղած էր, կը կարգայի թէ հանդէսը տեղի ունեցած է ճիշտ նախատեսուած եւ թեւադրուած ձևով, մասնակցած են միայն հայ արուեստասէրներ, դադութը շատ դո՛հ եւ երջանիկ իրիկուն մը ունեցած է եւ հանդէսը լաւ հասոյթ մըն ալ ապահոված է:

Մէկ հոգիի կորուստը, ամենափոքր դադութին կորուստը կորուստ է: Պէտք է արդիւնել այդ կորուստը, կըրակը հրահրելով միշտ, միշտ: Անգամ մը որ հայկական մթնոլորտին եւ հայկական ձգտումներուն քաղցրութիւնը սկսին ապրիլ այդ հեռաւոր վայրերուն մէջ, Ռէնկունուլայ թէ Զուղայեցի, այդ մթնոլորտը չպիտի ուզեն փո-

ՊՈԼԻՍԻԱՍԱՆԻ Մէջ
Նստողները.— Զախէն աջ՝ Պրմ. Տիգրան Խաչատուրեան, Տիկ. Ելիսա, Տիկ. Մարգրէն,
Տիկ. Գալիքեան, Յ. Ստուսածատուրեան:
Կանգնողները.— Զախէն աջ՝ Կարապետ Յովակիմ Յովակեան, Հրաչ
Երուանդ, Տիգրան Պօլտի, Միքայէլ Մկնատեան:

խել ոչ մէկ մթնոլորտի եւ կեանքի հետ եւ սոսկումով պիտի փախչին «առանց հայրենիքի, առանց ծագումի» սարսափելի վիճակէն, որ Պուրմէզին հետ նոյնացող եւ Անգլիացին հեռուէն կապկոզ ողորմելի արարածներուն բաժինն է: Այդ քաղցրութիւնը զգացած են Զատիկի հանդէսին մէջ, այդ քաղցրութիւնը պիտի զգան հոգեկան հաղորդակցութեան մէջ մնալով միշտ Հայաստանի հետ եւ վերապրումի այն գերբնական ճիգերուն հետ, որ կը թափուին այնտեղ:

... Ռէնկունէն Սինկափուր մեկնելու համար պէտք ունէի նոր վիզէի. երկուքն ալ անգլիական գաղթավայրերուն մէջ, բայց այդպէս է այս օրերուն կառավարութիւններու «հոգածութիւն»ը՝ ժողովուրդներու եւ անհատներու հանդէպ — շատցնել դժուարութիւնները, անախորժութիւնները, բեռերը որքան կարելի է: Ո՞վ է մտածողը, թէ եթէ մարդ լաւ է Հնդկաստան երթալու համար, լաւ է Սթրէյթս Սէթլըմընթս ալ երթալու համար...:

Բայց վերջապէս, այսպէս է, ուզենք կամ ոչ, եւ վիզէ ստանալու այդ հարկադրանքը զիս անգամ մըն ալ երես երեսի կը բերէ խորհրդաւոր, կախարդական Արեւելքին հետ: Առաւօտեան ժամը 10-ին կ'երթամ այն պաշտօնատունը ուր վիզէն կը ստացուի. ժամը 10-ը բաւական ուշ է, կը մտածեմ, նոյն իսկ տաք երկիրներու համար եւ պաշտօնատան կեանքը սկսած կ'ըլլայ...:

Սեւամորթ երիտասարդ մը անցադիրս կ'առնէ եւ կը սկսի դործի, բայց յանկարծ կը դառնայ ու կ'աւելցնէ. «Կը վախճամ երկար սպասել ստիպուիք, ստորագրող պաշտօնեան դեռ չէ եկած: Երէկ Ամերիկացի մը ժամը 10-12 սպասեց մինչեւ որ այդ պաշտօնեան եկաւ եւ վիզէն ստորագրեց»:

Հոգ չէ, կը սպասեմ, թերեւս բաղդը ինծի աւելի բարեացակամ կ'ըլլայ այսօր, քան որ երէկ Ամերիկացիին համար էր, կը մտածեմ:

Եւ այդպէս ալ եղաւ. Անգլիացիին 12-էն... քառորդ պակաս եկաւ եւ ստորագրութիւնը դրաւ վիզէին տակ, որ նոր դրա՛խտի մը դուռը պիտի բանար իմ առջեւ Սին-կաիուրի նաւահանգիստին մէջ:

Կախարդակա՛ն Արեւելք, իր դերը լաւ կատարած է, Արեւմուտքը քաջելով դէպի իր անճշտապահութիւնը, դանդաղութիւնը, անհոգութիւնը: Անգլիացի այդ պաշտօնեան Լոնտոնի մէջ մէկ վայրկեանի ուշացումէն պիտի դողար իր գրասեղանին առջեւ հասնելու ատեն, բայց հիմա, Արեւելքի մէջ, երկու օր իրարու ետեւ, իմ դիտցածս, եւ ո՛վ դիտէ քանի այդպէս օրեր, երկու ժամով կարճեցուցած է իր աշխատանքի ժամերը...:

Ու ասիկա իմ միտքս կը բերէր այն մանրադէպը, որ Պօմպէյի մէջ ինծի պատմած էր անէֆտոքմեքու անսպառ պաշարի տէր բարեկամս, Կարապետ Արգար:

«Անգամ մը, կ'ըսէր, Հնդկաստանի Անգլիացի Ընդհանուր Հրամանատարը ժամադրութիւն տուած էր որ բանակատեղիին մէջ երթամ զինքը լուսանկարեմ: Ժամադրութիւնը ժամը 3-ին էր, իսկ ես կէս ժամ առաջ, արդէն մեքենայովս պատրաստ էի: Ժամը 3, 3:30, հրամանատար չկայ. ընդհակառակը ծառան կուգայ հարցնել թէ ի՞նչ կը խմէի. այդպէս հրաման ստացեր է. «Ուխտքի սօտա»... Ուրիշ կէս ժամ մըն ալ, եւ այս անգամ ծառան նորէն կուգայ ինծի հրամցնելու համար հրամանատարին սի-կառներէն հատ մը: Ծնորհակալութիւն. ուխտքի-սօտա, սիկառ, լաւ է, մոռցուած չեմ ուրեմն, հրամանատարը դիտէ թէ այստեղ եմ. բայց աշուն է, լոյսը հետզհետէ կը տկարանայ... Դարձեալ կէս ժամ կամ աւելի անցած ծառան նորէն կուգայ. «Հրամանատարը կը հարցնէ ուրի՞շ խմելիք մըն ալ: «Ուխտքի-սօտա, շնորհակալութիւն»։ Համոզուած թէ այդ օրուան համար գործ չկայ այլեւս, հանգիստ սրտով կը վայելեմ ուխտքի-սօտայի երկրորդ բաժակը:

«Ժամը 5-ին դուրս կուգայ Ընդհ. Հրամանատարը եւ ի՞նչ կ'ուզէք որ ըլլայ իր առաջին հարցումը. «Քանի՞ տարի է Հնդկաստան կը գտնուիս, Պարոն Լուսանկարիչ»։ «Քսան տարի, կը կակաղեմ զարմանքէս ինքզինքս չգտած» «Ի... լաւ, լաւ, ուրեմն գիտես թէ ժամանակ եւ խոստովներ նշանակութիւն չունին Հնդկաստանի մէջ, բայց, վաղը ժամը 3-ին, Եւրոպական ժամադրութեամբ»։ Այստեղ կը վերջանայ անէքթոտը եւ ատենն է կը կարծեմ որ այստեղ ալ վերջանայ Ռէնկունի մասին մեր խօսակցութիւնը, «Ժամանակ եւ խոստովներ արժէք չունին» առաքինութիւնը իր աւերները աւելի հեռուները տանելէն առաջ...:

Ուրեմն, նորէն նաւ, այս անգամ Էկրան եւ դէպ ի Սինկաիուր, ճամբուն վրայ Փինանկ հանդիպելու ուղե-գիծով:

ԴԵՊԻ ՍԻՆԿԱՓՈՒԻ

2.

Ովկիանոսի վիթխարի նաւերուն քով նաւակ մըն է միայն Էկրանը, որ անշարժ ու մեռած ջուրի տարածու-թեան վրայ դանդաղօրէն կը յառաջանայ: Ծովուն պէս անշարժ ու մեռելային մթնոլորտ մը կը տիրէ նաեւ նաւուն վրայ, ուր ճամբորդները շատ քիչ են թիւով եւ այդ թիւը աւելի կը պղտիկնայ առանձնութեան եւ լռութեան այն տրամադրութիւնով, որ այդ նաւուն ճամբորդներն ունէին առ հասարակ:

Դժուար է երեւակայել աւելի տաղտկալի ու սպառիչ ճամբորդութիւն մը քան այն վեց օրերունը, որ կ'ունենամ Ռէնկունէն Սինկաիուր եւ այս մէկը Պօմպէյէն Կալկաթա երկաթուղային անտանելի ճամբորդութենէս քիչ նուազ անախորժ յիշողութիւն մը պիտի մնար, եթէ երկու «դիպ-

թիւն եւ ձեռներէցութիւն զինքը արդարացնելու համար, զիս կ'ուրախացնէ:

Իսթըրն Էնտ Օրէինթըլի ծովուն նայող իր սենեակներուն մէջ, զրասեղանին վրայ կը տեսնեմ մէկ քանի հայերէն թերթեր. ա', Չարլի Արզար ուրեմն, հայերէն թերթ կարդացող այն հայերէն է, որ ամբողջ Հնդկաստանի մէջ մատի վրայ կը համբուրն: Լաւ նշան է ատիկա, եւ քիչ ետք մեր երկուքին խօսակցութիւնը երեւան պիտի բերէր թէ Հայկական արիւնը արթուն է այդ երիտասարդին մէջ: Արտասովոր հետաքրքրութեամբ եւ հարցասիրութեամբ կ'ուզէ իմանալ ամէն բան, ամէն մանրամասնութիւն՝ Հայաստանի վերաբերմամբ, ու երբ կը պատրաստուինք դուրս ելնելու եւ քաղաքը տեսնելու, Չարլի Արզար խօսակցութիւնը կը փակէ ըսելով, թէ քանի մը տարիէն պիտի երթայ Հայաստան ապրել, իսկ ես մտքիս մէջ կը մաղթեմ որ այդ օրը Չարլի Արզար... երբոր թէ չորրորդ անգամ ըլլալով, միլիոնատէր դարձած ըլլայ...: Հայաստան պիտի օգտուի իրմէ: Այդ երիտասարդը լաւ սիրտ ունի եւ առատաձեռն է: «Արկած»ով չէ որ իր պատկերը կ'երեւնայ Բարեգործական Պատուոյ Անդամներու շարքին մէջ, ինչպէս պիտի վկայէին, յետոյ, ճովայի մէջ, զինք լաւ ճանչցող մարդիկ:

Քաղաքը տեսնելու մեր պտոյտը կը սկսի «Հայ Եկեղեցի»ին տրուած այցելութիւնով: Քաղաքին ամենէն կեդրոն տեղը՝ անհետացած հայ եկեղեցիի զետնին վրայ կը մնայ զմբէթաձեւ քարէ փոքրիկ շէնքի նման բան մը, եկեղեցիին յիշատակը պահելու համար: Բակին մէջ մէկ քանի հայ մեռելներ մօտ դարէ մը ի վեր իրենց յաւիտեանական հանգիստը կ'ապրին, իսկ անդլիական անունով ընտանիք մը, Արշակ Սարգիսի կարգադրութեամբ, նոյն շրջափակին մէջ կը բնակի եւ կը հսկէ հայ եկեղեցիին աւերակներուն եւ հայ գերեզմաններուն:

Տխուր տեսարան մըն է, կանգնել եւ դիտել աւերակը եւ գերեզմանը, երբ դիտես թէ ժամանակ եղած է որ

կեանքը եռացած է այդ նոյն տեղին վրայ եւ հայ մարդիկ չիներ են եկեղեցին եւ անոր մէջ աղօթելու են, որպէս զի «Աստուած խաղաղութիւն տայ աշխարհին եւ ազատութիւն Հայոց Ազգին»: Կեանքին եւ մահին, շինութեան եւ աւերակին մէջ որքան ահաւոր եւ սոսկալի թխար վիճ մը, բայց աւա՛ղ, որքան շուտ կը կտրուի այդ հեռաւորութիւնը: Ակնթարթ մը շատ անգամ կը բաւէ...

Ակնթարթ մը՝ եւ միլիոն մը հայեր այդ վիճին մէջ էին եւ ամայութեան ու աւերակին սոսկացուցիչ լուծիւնը իջած էր մեր բնավայրի շէն քաղաքներուն, աւաններուն եւ գիւղերուն վրայ. վերջիչումներ լացնող, սպաննիչ վերջիչումներ...:

Չարմանալի է մարդուն մէջ այն հոգեկան ուժը, որ թոյլ չի տար մեռելներուն հետ թաղուել. սիրելի մը դադաղին հետ կը ձգէ որ մարդ հասնի մինչեւ լաշն վիճին բերանը, բայց երկաթեայ ճանկերու մէջ բռնած ետ կը քաշէ զայն դէպի կեանք, դէպի նոր ստեղծագործութիւն, դէպի նոր շինարարութիւն:

Այդ ուժը զգացի ես այդ վայրկեանին, երբ միտքս փինէնկի հայ մեռելներէն ու աւերակներէն սահած եւ սլացած էր հեռուն, մեր միլիոնաւոր մեռելներուն եւ մեր բնավայրի համատարած աւերակներուն:

Այդ ուժն էր որ ապրող հայերուն թոյլ չի տուաւ, երբ վէրքը այնքան տաք էր, ընկերանալ մեռելներուն. փորձութեան վայրկեանին զանոնք կեցուց ու ետ կեանքի ու ստեղծագործութեան ճամբուն վրայ նետեց:

Եւ այդ կեանքը իր այսօրուայ փթթումին ու ծաղկումին սխրանքովը՝ կը վերադարձնուի իմ մէջ այդ վայրկեանին եւ կը կաղդուրէ ու կ'ողբուրէ այն սիրտը, որ պահ մը մահուան ընկերակցութիւնը շնչած էր: Փինէնկի մոռյլ ու սարսուզեցիկ աւերակին տեղ՝ Արարատեան Դաշտը, շինութեամբ ու արտադրութեամբ զեղուն. Փինէնկի մեռելներուն տեղ՝ ողջեր, որ Երեւանը, Ալեքսանդ-

բարօլը, ամբողջ Հայաստանը կը շինեն իրենց մուրճերուն ու բահերուն քաղցր ձայնովը լեցնելով օդը:

Եւ Փինէնկի այդ աւերակը եւ Փինէնկի մեռելները կրնան օգնութեան ձեռք երկարել եւ իրեց ձայնը խառնել այդ հոգեպարար երաժշտութեան: Այդ մտածումն է որ կը յաջորդէ մտքի մէջ: Ինչո՞ւ այդ գետինը պէտք է այդպէս մնայ անօգուտ եւ ապագայի համար անստոյգ ճակատադրով, երբ կրնայ ծառայութիւն մատուցանել կեանքին եւ ստեղծագործութեան: Պէտք է ծախուի այդ գետինը. ոչ մէկ աւանդութիւն կամ նուիրականութիւն կ'արգելէ այդ բանը. սրբապղծութիւնը թոյլ տալն է որ օր մը այդ գետինը անխիղճ հայու մը կողոպուտը դառնայ:

Բայց ո՞վ պիտի ընէ այդ բանը. Հնդկաստանի Առաջնորդը, Մեարոպ Եպիսկոպոսն է որ կրնայ եւ պէտք է ընէ, առաջին անգամ որ Հնդկաստանի վրայ զնէ իր ոտքերը:

Եւ հիմա հեռանանք այդ աւերակէն եւ գերեզմաններէն եւ տեսնենք Փինէնկը, յաւերժական կանանչութիւններու այդ փոքրիկ քաղաքը: Ինքնաշարժով պտոյտ մը դէպի հանրային պարտէզը եւ անկէ Կենդանաբանական պարտէզը՝ պատեհութիւն կուտայ աչքերուն տեսնելու գեղեցիկ, պալատաման տուներու շարքեր, ծառաստաններու մէջ բարձրացած:

Առհասարակ Չինացիներու սեփականութիւն են այդ տուները, կ'ըսէ Չարլի Արքար, եւ կ'աւելցնէ թէ Չինացիները շատ աշխատասէր են եւ հետեւաբար քաղաքին հարուստ տարրը կը ներկայացնեն, մինչ բնիկ տարրը, Մալայը, ծոյլ է եւ աղքատ:

Եւ իրօք, ճամբուն վրայ կը հանդիպինք բաղմամբ ինքնաշարժերու, որոնց մէջ Չինացի ընտանիքներ լաւ եւ եւրոպական ճաշակով հագուած՝ Կիրակնօրեայ հանգիստի պտոյտը կը կատարեն դէպի Հանրային ու Կենդանաբանական Պարտէզները:

Բայց այդպէս չեն, ի հարկէ, բոլոր Չինացիները. կ'անցնինք Թաղամասերէ, ամբողջութեամբ չինական, որ մերկութեան, տգեղութեան, խեղճութեան եւ նախնականութեան պատկեր մը կը պարզեն, ինչպէս Հնդկաստանի հասարակ Հնդկիները եւ Պրմաստանի հասարակ Պուրմէզները:

Այսպէս է երկու եզրերու ծայրայեղութիւնը, աւելի ցցուն կերպով տեսանելի քան աշխարհի ուրիշ մասերուն, Եւրոպայի կամ Ամերիկայի մէջ, ու այդ ծայրայեղութիւնը կը դժուարացնէ անոնց հարցերուն ըմբռնումն ու լուծումը:

Երբ կը տեսնես Չինացի մաքուր արտաքինով եւ խելացի արտայայտութիւնով, երբ կը տեսնես զինքը սպիտակ մարդուն հետ տնտեսական մրցումէն դուրս եկած յաջողութեամբ՝ մտքովդ կը համոզուիս թէ Չինական Հարց դոյութիւն ունենալու չէ, այդ մարդիկը կրնան ինքզինքնին կառավարել, ինչպէս ոեւէ Եւրոպացի ժողովուրդ, եւ իրենց իրաւունքն ըլլալու է ուրիշ երկիրներու հետ առեւտուրի եւ գիւնարագիտական յարաբերութիւններու մէջ ունենալ այն ազատութիւնն ու նախասիրութիւնը, որ ուրիշ ժողովուրդներ կը վայելեն:

Յաջորդ վայրկեանին երբ կ'իյնաս չինացիներու բազմութեան մէջ եւ անբանութեան հաւասարող նախնականութիւնը դէպի քեզ կը խուժէ, առաջին համոզումդ կը փոխուի վարանումի եւ կ'սկսիս մտածել թէ առաջնորդող ձեռքեր հարկաւոր են, փոխուած չինացիին ձեռքերէն աւելի ամուր, որպէս զի դուրս քաշեն այդ բաղմամբութիւնները իրենց այդ վիճակէն, պայմանաւ որ այդ ձեռքերը գերծ ըլլան նուաճումի եւ անխիղճ շահագործումի արատներէն: Ուրիշ խօսքով, այն սրուակը որ հիւանդի մը կ'երկարեցունի, կաղզուրումի եւ կենսատուութեան դեղին տեղ, թոյն չի պարունակէ:

Եւ այդպէս չինական հարց կայ, ինչպէս հնդկական հարց կայ, եւ առաջինը այս պահուն կը ներկայանայ վը-

տանգաւոր եւ սպառնալից բնոյթով մը: Քիչ չեն անոնք որ միշտ գուշակած են թէ համաշխարհային յաջորդ բռնկումը խաղաղականէն պիտի սկսի, ու երբ մարդ կը տեսնէ թէ այն ջուրերուն վրայէն ուր մեր խեղճիկ էկրան իր գործին կ'երթայ, ռազմականք ու զինուոր փոխադրող նաւեր դէպի Չինական ջուրերը կ'արտօրան, կը փորձուի մտածել թէ այդ չարաշուք գուշակութիւնը իրականա-նալէ շատ ալ հեռու է:

Եւ ախոս, զիւրին է փելիստփայել, բայց դժուար է գտնել այն գործնական խելացութիւնը որ բոլոր այդ հար-ցերուն լուծումը պիտի տար եւ աշխարհը վերջնականա-պէս ազատէր արեւնահեղութեան մղձաւանջէն ու ճակա-տադրէն: Դեղին մարդը եւ սպիտակ մարդը պէտք ունին իրարու. կրնան կէս ճամբուն վրայ իրարու հանդիպել, բայց չեն ընեն: Գրգռուած ու ծայրայեղ է դեղին մար-դը. ծայրայեղ ու չափազանցող է սպիտակ մարդը, հա-կառակ համբերատարութեան եւ ինքնազսպումի բոլոր ցոյցերուն: Ուրիշներու խժդժութեան, վայրագութեան, բարբարոսութեան փիղի չափ խոշոր արարքները կլլող մարտոյնները՝ հիմա Չինացիին լուերը փիղի չափ կը խո-շորցնեն եւ աշխարհը իրենց անլուր մարտիրոսութեան աղաղակներովը կը լեցնեն: Ու այդ բոլորին հետ սպի-տակ մարդը ինքն իր մէջ ալ պառակտուած է...:

Գէշ, վտանգաւոր կացութիւն, սպիտակ մարդուն հա-մար, դեղին եւ սեւ մարդուն համար, ամէնքին համար, մինչ բոլորը պէտք ունին խաղաղութեան, պէտք ունին գործակցութեան եւ իրենց խելքի ու կորովի վերջին մաս-նիկին՝ կռուելու համար զանգուածային տգիտութեան դէմ, եւ գտնելու համար իրենց անտեսական հարցերուն լուծումը, ուրիշներու կեանքը փճացնելէ եւ այդ ուրիշ-ներուն ունեցածները յափշտակելէն տարբեր, ապահով եւ մարդկային միջոցներով...: Բայց ուրե՛ր դացինք: Ի-րիկուան դէմ հրաժեշտ կ'առնեմ համակրելի Չարլի Աբ-

դարէն, որ յայտնապէս այնքան ուրախ էր հայու մը հան-դիպելուն, որքան ես, եւ կը վերադառնամ էկրա որ հիմա աւելի պարպուած ու ամայի է: Այն քիչ մը ճամբորդ-ներն ալ Փինէնի իջած են հոն մնալու եւ կամ ճամբան դէ-պի Սինկափուր երկաթուղիով շարունակելու: Երկրորդ կարգի միակ ճամբորդն եմ: Մէկ երկու հոգի ալ առա-ջին կարգին մէջ կ'երեւան:

Փինէնի Սինկափուր տակաւին երկու գիշերներ ալ, բայց այն վերջալոյսին դադարիքը թաղուած կը մնայ Ռանկունէն Փինէնի ջուրերուն ծոցը, եւ ես հոգեւարձա-յին տաղտուկի եւ դանդաղութեան ծանրութիւնը չալկած ստուերի մը պէս կը շարժիմ ամայի նաւուն վրայ: Հիմա կրնամ դիւրութեամբ երեւակայել հոգեկան վիճակը ա-նապատի մէջ մոլորած եւ կորսուած ճամբորդին որ մար-դու եւ չէնքի երես տեսնելու յոյսը չունի:

Ու երբ նաւը Սինկափուրի առջեւ կը խաբսխէ, ես տակաւին ազատած չեմ այն մղձաւանջային ծանր երա-գէն, որ այդ ճամբորդութիւնն էր, յաւիտենականութեան պէս երկար: Միթէ՞ յաւիտենականութիւնը վերջ կրնայ ունենալ...:

Բայց իրականութիւն է, վերջացած է. ասիկա Սին-կափուրն է, ահա չէնքեր, ահա մարդիկ, ինչպէս ուրիշ քաղաքներու մէջ...:

Սինկափուր հասած ենք, եւ Սինկափուր ինծի կու-տայ առաջին զարմանքս. ազատ նաւահանգիստ է, եւ ա-ռանց անցադրի կ'ալայուսակներու քննութեան՝ ուղղակի փողոց եւ դէպի ինքնաշարժ...: Ծամբորդին կեանքը դառնացնող պաշտօնական ձեւակերպութիւններու ու ան-համութիւններու այս օրերուն պզտիկ զարմանք չէր ա-տիկա:

ՄԻՆԿԱՓՈԻՐԻ ՄԷՋ

է.

Սինկափուր, Ռիֆշաներու քաղաքը, եթէ ինծի իրաւունք տան, այդ քաղաքին անունը այդպէս կը մկրտեմ: Իր առաջին տպաւորութիւնը անոնք կուտան, «մարդաձիւերը» իրենց Ռիֆշաներով, անհամար, եւ ամէնքը չինացի:

Կալկաթայի մէջ տեսած էի այդ կառքերէն, Ռանկունի եւ Փինէնկի մէջ քիչ մը աւելի թիւով. բայց Ռիֆշաներու հրէշային դոյութեան ամբողջ սարսափելի տպաւորութիւնը Սինկափուրի վերապահուած է:

Կարելի չէ երեւակայել հաց ճարելու աւելի անգութ, աւելի բարբարոս միջոց մը: Երեւակայեցէք, երկինքէն կրակ կը մաղուի, գետնէն կրակ կը բղխի, եւ մարդաձիւն կը վազէ, կը վազէ առանց կանգ առնելու, կամ կանգ կ'առնէ, ինքնաշարժերուն պէս, ոստիկանի ազդարարութեան վրայ, մեկնումի նշանը տրուելուն՝ ինքնաշարժերու պէս սուրալու համար նորէն:

Եւ ի՞նչ վազք: Վազք դէպի մահուան գերկը: Այդ էր տպաւորութիւնս: Երբ կը նայէի այդ խեղճ արարածներուն, ինծի կը թուէր թէ ճամբորդները տեղ հասցնելու չէ որ կ'արտորան, այլ անյադ ու անօթի կարօտով մը մահը գտնելու կ'երթան եւ կանգ չալիտի առնեն, մինչեւ որ գտնեն:

Ու «գրուած» է որ անոնք գտնեն այդ մահը...: Ամէնէն ուժեղը ու առոյգը, կ'ըսեն, հազիւ վեց եօթը տարի կը տոկայ եւ կ'իյնայ շատ յաճախ հաւատարիմ ձիու մը պէս, բեռան տակ, իր անօթի ու անյադ վազքին մէջ: Ու «գրուած»ը կարելի էր կարգաւ շատ որոշ. ոմանք, «նոր սկսողներ» առոյգ են եւ թարմ, կառքին հետ կը խաղան, երիտասարդ նժոյգի մը պէս: Ուրիշներ, հինները, մորթ ու ոսկոր կտրեր են, եւ իրենց աչքերուն մէջ կը տեսնես թէ հեռու չէ նշանակէտը. քանի մը վազք ալ, եւ պիտի

գտնեն իրենց փնտռածը, մահը, որուն ետեւէն վազեր են, երբ երկինք իր անձրեւի հեղեղները թափած է եւ երբ արեւը իր ճառագայթները վար նետած է, նիզակի պէս սուր ու մխրճող:

Եւ ինչ մարդիկ են որ այդ կառքերուն մէջ բազմելու անգթութիւնը կ'ունենան...: Հեռու ինձնէ այդ փորձութիւնը, ես գոնէ այդ մեղքը չալիտի գործեմ, կը մտածեմ, երբ Տէր Խորէնը, հսկայ մը կազմով, բնաւորութեամբ ընկերական եւ մանկան մը պէս բարեմիտ, այդ իմ խղճահարութիւնս պարտութեան կը մատնէ իր տրամաբանութիւնովը. «Երբ Սինկափուր հասայ, կ'ըսէ, ես ալ առաջին օրերուն սոսկում կ'զգայի Ռիքա նստելու դադարէն. անգութ, բարբարոս բան մը կը նկատէի, ճիշտ քեզի պէս: Յետոյ սկսայ մտածել թէ այդ կերպով բարեք չէ որ կ'ընեմ այդ խեղճերուն, այլ անոնք կը զրկեմ իմ սենդերէս: Այն օրէն ետք անոնք իմ սենդերս կ'ունենան»: Տէր Խորէն կը յաղթահարէ իմ խղճահարութեանս. Ռիֆշա կը նստիմ ես ալ ու երբ մեր ձիերը մըցման կը բռնուին ու բազդս կը բերէ՝ որ իմ «ձի»ս իրը յաղթէ, Տէր Խորէն կը տրտնջայ որ այդ օրը իր «ձի»ն ծեր է, մինչ իմս երիտասարդ «նժոյգ» մը...:

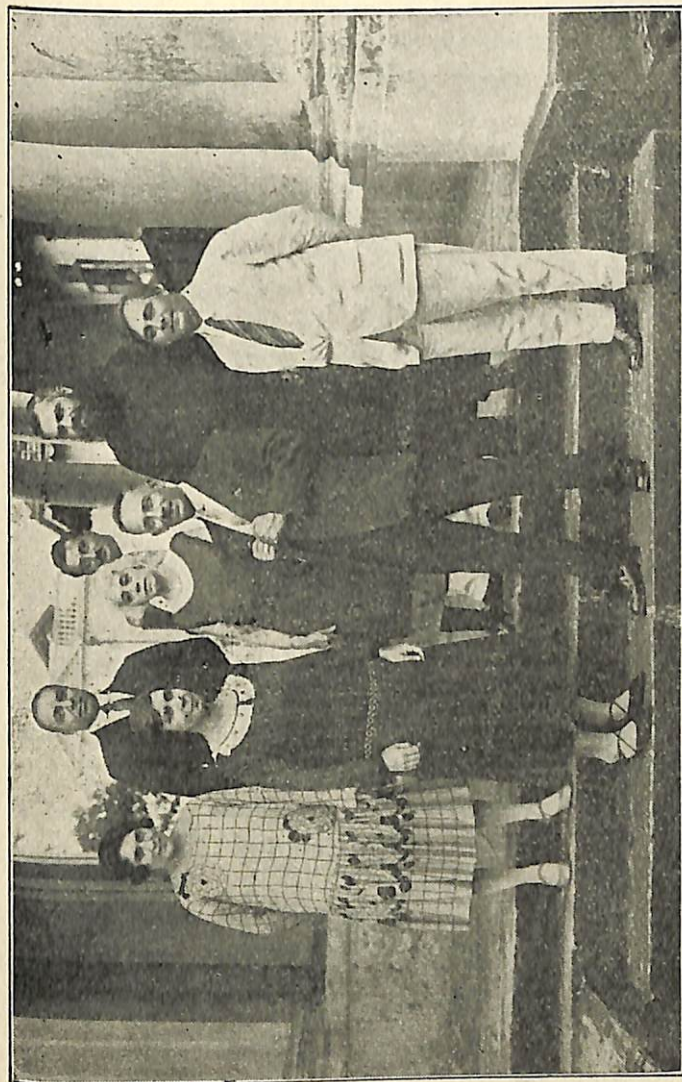
Անշուշտ ճշմարտութիւն կայ «Մարդաձիւ»երը կ'ունենան իմ սենդերս» Տէր Խորէնեան տրամաբանութեան մէջ: Բայց հարցը ատով չի վերջանար: Այդ անգութ իրականութեան մէջ ո՞վ է աւելի մեղաւորը, այն որ ձիու պաշտօն տուած է ինքզինքին, յաճախօ՞ղը, որ հսկառակ պարագային իր խղճահարութիւնը Տէր Խորէնի տրամաբանութիւնովը կրնայ հանդարտեցնել, թէ ոչ Եւրոպական կառավարութիւնը, որ այնտեղ կ'իշխէ եւ իր իրաւունքին մէջն է վերջ տալ այդ բարբարոսութեան, ինչպէս պիտի տար գերեվաճառութեան:

Բայց ի՞նչ օգուտ մեծ մեղաւորը մատնանշել, երբ իրականութիւնը կայ ու կը մնայ իրը փաստը մարդկու-

Թիւնը կրծող բազմաթիւ հիւանդութիւններէն մէկուն : Մարդիկ որ ձիւս պաշտօն կատարելուն դէմ ընդվզում չունին իրենց հոգիին խորը եւ աչքեր ու խելք չունին տեսնելու եւ փորձելու համար հաց ճարելու աւելի մարդկային եւ տանելի եղանակները, որ ուրիշները կը դործածեն, ու մարդիկ որ զանոնք կը վարձատրեն ծառայութեան փոխարէն, եւ տակաւին մարդիկ որ օրէնքին արդելիչ թումբերը չեն կանգնեցներ անոնց դէմ՝ հիւանդ, ապառուջ ընկերութեան մը եղբերն են, ոչ աւելի, ոչ պակաս : Առողջ Ընկերութիւն մը մէկ ժամ աւելի չալիտի հանդուրժէր այդ հակամարդկային եւ վայրագ տեսարանին :

Ռիբշաներու այս մասնայատկութենէն դուրս՝ Սինկափուր Արեւելեան միւս քաղաքներուն պէս է, բաժնուած անխուսափելիօրէն երկուքի, Եւրոպականի եւ Տեղականի : Եւրոպական շէնքերը, մանաւանդ ծովեզերքին վրայ հսկողները իրենց բարձրադիր դիրքերով քիչ մը աւելի կը մօտեցնեն Սինկափուրը արեւմտեան արդիական քաղաքներուն : Այդ շէնքերուն մէջ են օտար առեւտրական հիմնարկութիւնները : Շուկան, մանրավաճառութիւնը՝ չինացիին, հնդկին եւ մալայինն է :

Սինկափուր ամէնէն աւելի չինական քաղաք է, եւ այդ օրերուն Չինացիները շատ զրդուած ու վտանգաւոր տրամադրութեան մէջ էին : Քանի մը օր առաջ յարձակում փորձեր էին ոստիկանատան մը վրայ. ոստիկանութիւնը կրակ բացեր եւ յարձակողները ետ մղեր էր մէկ քանին սպաննելով : Հիմա խօսքը կար աւելի մեծ պատրաստութիւններով ցոյցերու եւ յարձակումներու, որոնց դէմ յայտնի կ'երեւէին կառավարութեան նախադուշութիւնն ու նախազարարութիւնը : Չինական հարցին արձագանգն էր որ Սինկափուրի մէջ գլուխ կը բարձրացնէր չինացիին համար աննպաստ պայմաններով : Խուժանը՝ գնդացիներով եւ հրազէններով զինուած ոստիկանու-

ԽՄԲԱՆԱՐ ՄԸ ՄԱՆՈՎԱՓՈՒՐԷՆ
Առաջին կարգ.— Չախէն աջ՝ Տիկ. Վիքթորիա Կ. Խոկար, Տիկ. Մադիկ Մելգոնեան, Տիկ. Մէրի Մարցիլ, Պ. Նիկոլայեան, Հրաչ Նրաւմզ :
Երկրորդ կարգ.— Չախէն աջ՝ Կատարինա Խոկար, Գրիգոր Հախկերտեան, Տէր Խոբէն Պրկալուսեան :

Թեան դէմ, որուն օգնութեան կը սուբայ զինուորը... :
Ի՞նչ պատեհութիւն ունի այդ խուժանը, կոտորուելէն
զատ : Ու աւելի մեծ դէպքերու շուկաները կը մնան շուկ
եւ զրոյց :

«Ռիքչա»ներու այս քաղաքին մէջ ալ ունինք հայեր,
չատ քիչ թիւով, հազիւ 35-40, եւ այդ թիւին մէջ «Սին-
կափուրուալաներու անխուսափելի տոկոս մը : Սիրուն,
կոկիկ եկեղեցի մը, կանանչազարդ, ընդարձակ դետնի մը
մէջտեղը կը բարձրանայ, անոր կից քահանաներու բնա-
կարանը, որուն մէջ անցորդ հայերու տրամադրելի սեն-
եակներ ալ կան : Քահանան Տէր Սորէն եւ իր բարի երա-
ժիշտը Սիմոն կը կարդան եւ կ'երգեն հայ եկեղեցիի սովո-
րական աղօթքնն ու շարականները, բայց պատարագի
համար ստիպուած են ապաւինիլ եկեղեցիի համակրելի
կառավարիչ Գրիգոր Հախվէրտեանի բարեացակամու-
թեան կամ հնարաւորութեան : Եթէ հիւրանոցի վարիչի
իր պարտականութիւնները ժամանակ տան անոր, պատա-
րագ տեղի կ'ունենայ, եթէ ոչ, քահանայով եւ մէկ երա-
ժիշտով պատարագ չըլլար : Սինկափուրն ալ Փինէնկի
պատմութեան պիտի հետեւի արդեօք... : Զուղայի ե-
րակները սկսած են ժլատօրէն դուրս դրկել իրենց արիւ-
նը եւ Սինկափուր շատ քիչ բաժին կը ստանայ անկէ :

Սինկափուրի այդ փոքրիկ գաղութին մէջ կան երկու
ընտանիքներ, էտկար եւ Մարգին, որ չէին ծած ազգային
զգացումներ ունին եւ առանցքը կը կազմեն «Հայկական
Կեանք»ին :

ԴԻՊԻ ՃԱՎԱ

Ը.

Դիպի ձալա ճամբորդութիւնը սկսինք... Բարիզի Հոլանտական հիւպատոսարանէն: Տարօրինակ սկզբնաւորութիւն, բայց ձալան իր հանգստակեաց, գիւրին ու անհոգ կեանքովը անհասկնալի պիտի ըլլար ինձ համար առանց այն փորձառութեան, որ Հոլանտական հիւպատոսարանը տուած է ինծի Բարիզի մէջ:

Հնդկաստան երթալու համար Բրիտանական վիզէ հարկաւոր է. ի հարկէ բոլորը գիտեն ատիկա. բայց քիչեր գիտեն թերեւս, թէ արքայութեան այդ բանալին ձեռք ձգելէ առաջ... քաւարանէ մը պէտք է անցնիլ:

Բարիզի Բրիտանական հիւպատոսարանը ինծի կ'երկարէ ընդարձակ հարցարան մը, պէտք է լեցնեմ զայն, պէտք է ղրկուի Լոնտոն, Հնդկական գործերու նախարարը պէտք է քննէ լեցուած հարցարանը եւ տայ իր վըճիռը, հաստատական կամ ժխտական...:

Եւ ինչե՞ր չկան այդ հարցարանին մէջ. ամբողջ Ծընդոց գիրքը եւ ... աւելին: Օրինակի համար, արքայութեան բանալին փնտռող ճամբորդը պէտք է ըսէ թէ, ինչո՞ւ համար կը փնտռէ զայն, — ինչո՞ւ կ'երթայ Հնդկաստան. թէ 1918-էն ի վեր Ռուսաստան եւ Ասիական երկիրներ դացած է:

Պարզ է այս հարցումներուն տակ ծածկուած չարժաւորութիւն, բայց ես չեմ կրնար լուռ ծիծաղ մը զսպել այն անքննելի իմաստութեան մասին, որ այդ գիւտերուն ծնունդ տուած է...:

Կարծէք Բրիտանական Հիւպատոսը կամ Հնդկական Գործերու Նախարարը խոստովանահայր ըլլային, որոնցմէ ճամբորդը իր մեղքերը չի կրնայ ծածկել, եւ եթէ Հնդկաստանը համայնաւարութեամբ բռնկցնել կ'երթայ, հաւատարմօրէն այդ պատճառը տայ առաջին հարցումին

իբր պատասխան, եւ եթէ իր Ռուսաստան դացած ըլլալը ոեւէ վտանգաւոր ու դժուարացնող բնոյթ ունի, չի թաղցնէ զայն, իր խոստովանահօր ձգելով թաղցուածը երեւան հանելու դժուար ու թերեւս անկարելի գործը...:

Բայց անքննելի է կառավարութիւններու իմաստութիւնը...: Այդպէ՞ս կը դաւանին իրենք... Երեք շաբաթ ետք «արքայութեան բանալին» ինծի կը յանձնուի. Լոնտոնի մէջ համոզուած են թէ Հնդիկները համայնաւարութեան փարախը առաջնորդելու չեմ երթար, ոչ ալ միտք ունիմ Հնդկաստանը Անգլիացիներու ձեռքէն խլելու...:

Այս անախորժ տրամադրութիւններուն տակ՝ ձեռք կ'առնեմ Հոլանտական հիւպատոսարանի դուռը, պատրաստուած անգամ մըն ալ անցնելու քաւարանէն, այս անգամ ձալայի դրախտին դուռը բացող բանալին համար: Զէ՞ որ ձալայի մէջ դեռ վերջերը բռնկեր էր քոմիւնիստական շարժում մը, ու ատիկա՝ պատճառ մը աւելի ուրեմն որ Հոլանտական կառավարութիւնը խոստացնէր իր հաւատաքնութիւնը...:

Բայց որքա՞ն մեծ կ'ըլլայ «յուսարարութիւնս», դժուար է հաւատալ. հարցարան կայ այստեղ ալ, բայց փոքր բան մը, «Ծննդոց Գրքին» կարճառոտութիւնը, որմէ կը բացակայի «ինչո՞ւ կ'երթաք» ծանօթ հարցումը: Հինգ վայրկեան չի տեւեր, բանալին յանձնուած է ինծի... տասը տօլարի փոխարէն, որ իր գինն է, այդ ալ շնորհիւ Ամերիկեան աղքատ կառավարութեան: Ամերիկեան տարեկան մէկ քանի միլիոն տոլար կը գանձէ վիզէի համար իրեն դացող գաղթականներէն, որ յետոյ միլիոններ կը շահին իր հողին վրայ: Իսկ իր այդ օրինակով թոյլ կուտայ որ ուրիշ կառավարութիւններ իբր փոխվրէժ քանի մը մը անգամ աւելի միլիոններ գանձեն, իբր վիզէի դժբաժնի, այն հարիւր հազարաւոր ամերիկացիներէն, որոնք այդ օտար երկիրները կ'երթան ամէն տարի դրամ ծախ-

սելու եւ ոչ թէ դրամ շահելու համար: Ու Ամբերիկայի կառավարութիւնը դո՛ւ է որ տասը տօլարը կը գանձէ իր եզերքները դիմող ճամբորդէն... Ա՛հ, մի՛շտ անքննելի, խորախորհուրդ իմաստութիւնը կառավարութիւններուն:

Հոլանտական հիւպատոսարանէն կը բաժնուիմ մըտքիս մէջ կրկնելով. Ահա կառավարութիւն մը, որ իրեն դիմողները յիմարներու տեղ չի դնել, ու ատիկա սկիզբն է իրական իմաստութեան, իրական կառավարութեան...:

Այդ «փորձառութիւն»ը կը թարմանայ իմ մէջ երբ Հոլանտական Մայքը նաւով Սինկափուրէն կը մեկնիմ դէպի Պաթավիա, եւ ինծի կուտայ տեսակ մը հանդարտ սպասման հաճելի զգացումը: Ճալան անպատճառ տարբեր տեղ մը ըլլալու է մինչեւ հիմա տեսածներէս, կը մըտածեմ. Հոլանտական կառավարութիւնը այդ հեռավոր կղզին վերածած պէտք է ըլլայ օրինակելի դաղթավայրի մը, ուր մարդիկ կը շնչեն աւելի ազատ եւ աւելի հանգիստ եւ զերծ են այն աւելորդ տաղտուկներէն ու հոգեբէռէն, որ ժողովուրդներու կեանքին մէջ կուգան, շատ յաճախ, կառավարութիւններու չափազանցեալ միջամտութիւններէն ու եռանդէն:

Սինկափուրէն Պաթավիա կարճ ճամբորդութիւն մըն է, հազիւ ճամբորդը կը վարժուի նաւուն, արդէն երրորդ օրուան առաւօտը Պաթավիայի տեսարանները կը դիտէ եւ իր նաւը ձկուն շարժումներով որ Հոլանտացիին ծովային յատկութիւններն ու աւանդութիւնները կ'արդարացնեն, կը մօտենայ եւ կը փակի քարափին:

Անցադրերու քննութիւնը կը սկսի Մայքըրի վրայ եւ ես երկրորդ հաճելի «փորձառութիւն»ը կ'ունենամ այդ խելացի կառավարութեան: Սինկափուրի մէջ ինծի ըսած էին թէ Պաթավիայի նաւահանգիստը հասնող բոլոր ճամբորդներէն 100ական կիլոքր — 40 տօլար — կը գանձէ կառավարութիւնը. այդ դրամը կը մնայ իբր աւանդ եւ կը վերադարձուի ճամբորդին, երբ վեց ամիսը լրանալէն ա-

ռաջ կը հեռանայ Ճալայէն. վեց ամիսէն ետք՝ դրամը կը պատկանի կառավարութեան:

Հոլանտական կառավարութիւնը այդ պայմանը հաստատած է մասնաւորապէս թուրք մը բարձրացնելու յոյսով այն խուժումին դէմ, որ չինացի եւ ճաբոնացի դաղթականները կը կատարեն դէպի Ճալա: Այդ պայմանէն խուսափելու միջոց մըն է վերադարձի տոմսակը, որ ճամբորդներ կը գնեն Սինկափուրի մէջ:

Այդ պայմանը գոհացնելու կանխապատրաստուած՝ կը մօտենամ եւ անցադրիս կը յանձնեմ պաշտօնեային: Կը պատասխանեմ «Որքա՞ն պիտի մնաս եւ վերադարձի տոմսակ ունի՞ս» հարցումներուն: «Լա՛ւ, Պաթավիա կը գնես» կ'ըսէ ժպտելով եւ անցադրիս վրայ օրուան թուականը նշանակելով, ինծի կը յանձնէ:

Առաջը չկայ հարիւր կիլոքր աւանդին...:

Բարիզի Հոլանտական հիւպատոսարանի փորձառութիւնս թոյլ չի տար որ զարմանքի մեծ զգացում մը ունենամ, ոչ ալ շողոքորթուած կը զգամ պաշտօնեային այդ վարմունքով: Գործս կառավարութեան մը հետ է, կը մըտածեմ, որ դիտէ տրամաբանութիւն գործածել իր գործերուն եւ իր օրէնքներուն գործադրութեան մէջ: Հարիւր կիլոքրի պայմանը դրուած է որոշ տեսակի խուժում մը արգելելու նպատակով կամ յոյսով: Ոչինչ կար իմ վրայ որ յայտնէր թէ այդ «խուժում»ին մաս կը կազմեմ, թէ կ'երթամ բեռ ըլլալ, կամ շահագործել Ճալան: Ինչո՞ւ անմեղները մեղաւորներէն չի զատել եւ վերջիններուն համար սահմանուած պայմաններէն ազատ չի պահել առաջինները:

Կառավարութիւնը այդ տրամաբանական եղանակն էր որ կը գործադրէր եւ ինծի ցոյց տրուած վերաբերում մը՝ ատոր հետեւանքն էր պարզապէս:

Եթէ միայն բոլոր կառավարութիւնները տրամաբանական ըլլային այդպէս, որքան անախորժութիւններ եւ դժգոհութիւններ գոյութեան իրաւունքէ պիտի զրկուէին:

Թեթեւ, ուրախ սրտով եւ թեթեւ քայլերով կ'իջնեմ նաւուն սանդուխներէն: Անկեղծութեան եւ վստահութեան միջոցով մէջ մարդ աղատ կը շնչէ:

Պաթավիայի նաւահանգիստը բաւական հեռու է քաղաքէն. ինքնաշարժի արագ գնացքով կէս ժամ կ'առնէ, մինչեւ քաղաքին կեդրոնը: Բայց ի՞նչ է կէս ժամը իրապէս յանկուցիչ տեսարաններու մէջէն: Թարմ, առոյգ կանանչութիւն մը ճամբուն երկու կողմը եւ ջինջ ու ըզմայլելի կապոյտով երկինք մը՝ գարնանային առաւօտեան մը բոլոր հրապոյրներովը կը լեցնեն աչքերը:

Եւ իրապէս ձաւա անվերջանալի պարտէզ մըն է, որ կը սկսի Պաթավիայի նաւահանգիստէն եւ կը շարունակուի, կը տարածուի ամէն կողմ:

Կանանչութիւնով շրջապատուած, կանանչութեան մէջ թաղուած քաղաք մըն է Պաթավիան, կանոններու սեղմումներէն ազատ՝ անսխալութեան փութած իր պէս առնուաղն երեք քաղաքի տեղ ունեցող ընդարձակ տարածութեան մը վրայ:

Առաջին վայրկեանէն՝ հանգստաւէտութեան եւ գոհունակ կեանքի տպաւորութիւնն է որ կը ստացուի: Այդպէս են տուները, այդպէս են մարդիկը:

Տուները առհասարակ միայրականի են, եւ ամէն տան առաջամասը օդին առջեւ աղատ ձգուած պատըզգամաձեւ սենեակ մը ունի, ուր ձաւացին իր հանգիստի ժամերը կ'անցնէ հանգստակեաց աթոռներու վրայ այն տեսակ գոհունակութեամբ մը, որ կարծէք իր համար ոչ վաղ, ոչ ալ հոգ գոյութիւն ունին:

Եւ այդ տպաւորութիւնը միայն հարուստին, բարեկեցիկին տունէն չէ որ կը ստացուի. մացառուտին մէջ ծածկուած բնիկին ամենափոքր հիւղակն իսկ հանգստաւէտութեան եւ հանգիստ կեանքի այդ հովն ունի իր վրայ:

Աշխարհի մէջ ուրիշ ոչ մէկ տեղ չեմ հանգիպած ընդհանուր հանգիստին որ ձաւայի մէջ ապրողներու առանձ-

նաշնորհումն է: Կը քալեն, բայց արտօրանք չունին, հանգիստ մը կ'ըմբռնեն քալելուն մէջ. կ'աշխատին եւ հանգըստութեան երեւոյթը կայ իրենց աշխատանքին վրայ, կը խօսին հանդարտօրէն, իրենց ոյժերը խնայողներու հոգածութեամբ...:

Ոչ ալ ձաւա ապրողը իր հանգիստը կը դնէ պատշաճութեան եւ սովորութեան: Կալկաթայի մէջ կրակ թափած ատեն իսկ՝ սպիտակ մարդը ստիպուած էր «հագուստի պատշաճութիւն»ը պահել հիւրանոցին մէջ, հիւրանոցէն դուրս:

ձաւայի մէջ հիւրանոցի սենեակները այնքան ներքնամաս ունին, որքան առաջամաս, եւ սպիտակ մարդը եւ կինը իրենց մերկ ոտքերն ու գիշերանոցը օրուան ո եւ է ժամուան հիւրանոցի միւս բնակիչներուն ցոյց տալուն մէջ մաղաչափ անպատշաճութիւն չեն տեսներ: Հանգիստ, հանգիստ, հանգիստ, ձաւացիի նշանաբանը, որմէ չի հրաժարիր ոեւէ գնով:

Ու ձաւացիին առաքինութիւնն է մաքրասիրութիւնը: Բնիկն անգամ օրական իր երկու լողանքը պէտք է ընէ: Որքա՛ն մեծ տարբերութիւն Հնդկաստանի բնիկին եւ ձաւայի բնիկին միջեւ:

Կառավարութիւնը քաղաքին մէջ արուեստական առուններ չինած է. տեսնելու է թէ բնիկները ինչպէս կը վայելեն իրենց լողանքը այդ առուններուն մէջ:

Ու ձաւան... ռիֆշա ալ չունի. քաղաքակրթութեան իր ամէնէն մեծ յատկանիշը «ռիքշաներու քաղաքէն» եւ կողին համար: Փոքրիկ, սիրուն ձիեր եւ քիչ մը տարօրինակ ձեւով փոքր կառքեր, որ միայն ձաւայի մէջ կան, կը փոխարինեն Սինկափուրի չինացին եւ ռիֆշան:

Ուրիշ զգացում մը՝ ապահովութեան զգացումն է: ձաւայի մէջ մարդ աւելորդ կը նկատէ ոստիկանի ներկայութիւնը: Արդէն շատ քիչ տեսանելի է այդ ներկայութիւնը: Ո՞վ իր հանգիստը պիտի խանգարէ եւ չարիք ու վնաս հասցնէ ուրիշին...:

Հոլանտա իրօք կրնայ պարծիլ իբր զաղթային կառավարութիւն եւ ճալան կրնայ օրինակ ծառայել ուրիշ զաղթավայրերու :

Հայկական փոքրիկ զաղութ մը ունինք Պաթավիայի մէջ, հազիւ 60 հոգիէ բաղկացած : Անցեալին շատ աւելի մեծ եղած է այդ թիւը եւ եղած են շատ հարուստ հայեր : Նոր քաղաքին, Ուէլթըվըտընի մէջ ընդարձակ դաշտ մը կայ, չքեղ, տուներով չըջապատուած : Այդ տուներէն շատերը, կ'ըսեն, հայերու պատկանած են անցեալին :

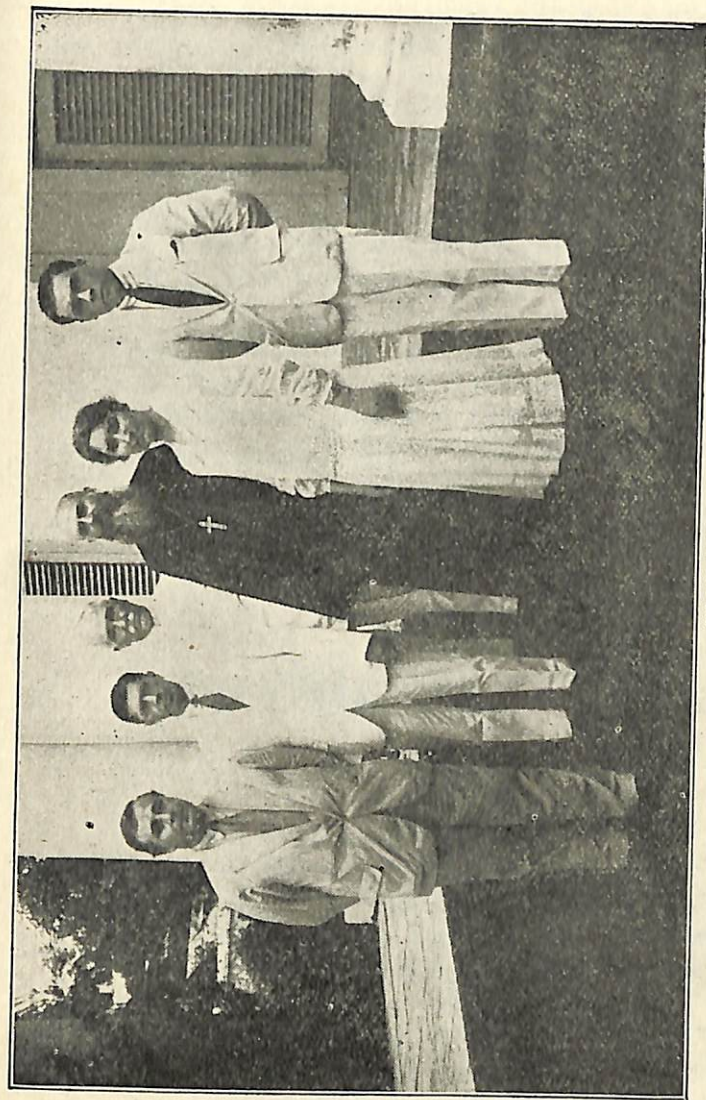
Այդ դաշտին կից է եկեղեցին : Հայ հարուստները անհետացեր են, իրենց տուները ուրիշներու ձեռքն են անցեր, բայց կան ու կը մնան եկեղեցին եւ իր կալուածները : Այդ կալուածներու հասոյթով այս տարի եկեղեցի մը պիտի շինուի Սուրպայայի մէջ, ուր հիմա աւելի մեծ թիւով հայեր կան : Այդ որոշումին եկած են միայն այս Ապրիլի համադումարին մէջ, Սուրպայայի եւ Պաթավիայի միջեւ երկարատեւ պայքարէ մը ետք :

Եւ լաւ որ այդ որոշումը տրուած է, Սուրպայային պիտի օգտուի իր եկեղեցիէն, սրահէն, դպրոցէն, մինչդեռ Պաթավիայի եկեղեցին միայն աւանդութիւնն ու սովորութիւնները պահելու կը ծառայէ, ու ատիկա հակառակ այն իրողութեան, որ Զուլայի զարգացած քահանաներէն մէկը, Տէր Վարդան, կը պաշտօնավարէ հիմա :

Զատիկի Կիրակին հազիւ 25-30 հոգի կան եկեղեցին եւ արարողութիւնը կը կատարուի երկու «երաժիշտ»ներով : Եւ ինչ երաժշտութիւն : Խեղճ Տէր Վարդանի քաղցր ձայնը եւ երգեցողութիւնը կը վտանգուին միւսներուն ստեղծած վերջին ծայր անախորժ աններդաշնակութեան մէջ :

Այդպէս է եկեղեցին, իր ամէնէն փառայեղ մէկ օրուան մէջ... Դպրոցը՝ միայն չէնքին ճակատը դրուած անունն է... :

Վաթսուն թիւը շատ մեծ թիւ չէ, բայց այդքանով ալ եւ մեռելներուն ձգած դիւրութիւններուն օժանդակու-

ՊԱԹԱՎԻԱՅԻ ՄԷՋ

Զախէն աջ՝ Հրաչ Նրումդ, Արամ Գարուբիւնեան, Գալիաննէս Գալստամ, Վարդան Գալստամ, Սիկ. Աննա Պազիկ, Տիգրան Գալստամ :

Թիւնովը շատ աւելի լաւ հայկական կեանք կարելի էր ունենալ, եթէ այդ թիւն ալ կ'իսուած չըլլար Զուգացիներու եւ «Հոլանտիացած» հայերու միջեւ: Վերջինները կորսնցուցած են լեզուն եւ հայկական կեանքի հետ ամէն տեսակ շփում: Հաղուազիւտ քիչերն են որ այդպէս չեն: Ասոնք, սակայն, մէկ կապ հոգածութեամբ կը պահեն. — եկեղեցի կ'երթան, երբ քուէ տալու եւ եկեղեցական վարչութիւն ընտրելու հարց կայ եւ եկեղեցիի հարստութեան Սուրպայացիներուն ձեռքը իյնալու վտանգը կը նշմարուի...:

Շիջելու մօտ կանթեղի մը պէս է Պաթալիայի Հայութեան կեանքը: Զեռքի մատներով համրուած մարդիկ, որ սէրն ունին իրենց ազգին ու հայրենիքին, կ'աշխատին այդ շիջումը արգելել, նոր իւղ լեցնելով կանթեղին մէջ: Դուրսէն զրկուած եւ զրկուելիք ներշնչումներ պիտի դիւրացնեն կատարուած աշխատութիւնը եւ արգիլեն որ պատմութեան անյատակ ծովին մէջ թաղուի եւ անյայտանայ այդ դաղութը:

ՍՈՒՐՊԱՅԱՅԻ ՄԷԶ

Թ.

Պաթալիայէն Սուրպայա 19-20 ժամուան երկաթուղային ճամբորդութիւն մըն է, բայց ձաւայի բնիկին հանգիստի փիլիսոփայութիւնը անհրաժեշտ դարձուցած է որ այդ ճամբորդութիւնը կատարուի երկու օրուան մէջ: Մարդիկը չեն հաւատար գիշերային աշխատանքին, քանի որ այդ ժամերը սահմանուած են քունի եւ հանգիստի...: Պաթալիայէն մեկնող երկաթուղիները ճամբորդութիւնը կ'ընդհատեն կամ Պանտօնկի եւ կամ Ճօքճայի մէջ եւ գիշերը անցնելէ ետք, յաջորդ առաւօտ կանուխ կը շարունակեն դէպի Սուրպայա:

Թիւնս կը փոխուի գեղարուեստական իրիկուն մը վայելելու վստահ հետաքրքրութեան :

Հայ երկսեռ նուագածուններու խումբը, որ վերջերը կազմուած է, բացման խօսքին կը հետեւի մէկ քանի կըտորներու նուագածութեամբ : Յաջող եւ ծափահարելի՝ իբր սկզբնաւորութիւն :

Բացուած վարագոյրը լաւ յարդարուած բեմ մը երեւան կը բերէ, որուն վրայ յաջորդաբար դերակատարները կուգան սիրող արուեստագէտի իրենց յատկութիւնները եւ շնորհները ցուցադրելու : Մաքուր եւ հասկնալի է խօսուած լեզուին առողջանութիւնը, իսկ ոմանց խաղարկութիւնը կը յայտնաբերէ դերասանական բնածին յատկութիւն եւ վարժութիւն :

Յաջող եւ բնական Սենեքերիմ Սահառունի մըն է Մկրտիչ Տէր Պսակ Յակոբեան, իր զաւկէն կրած յոյսի եւ յուսահատութեան, ուրախութեան եւ տխրութեան փոփոխակի ապրումներուն մէջ :

Թատերախաղի հերոսը, Արտաշէսը, անձնաւորող Գառնիկ Յորդանանեան իր տիպարը կը թարգմանէ գիտակից հարազատութեամբ մը, որուն մէջ, բեմական խօսքէն աւելի՝ բեմական կեցուածքի, շարժումներու եւ դէմքի խօսունութեան ընդունակութիւնը կը շեշտուի :

Օր. Կլէտիս Գալստեան սիրուն եւ անորժալուր առողջանութեամբ եւ քնքուշ ու հրապուրիչ խաղարկութեամբ կ'անձնաւորէ Անահիտը : Մանրանկար... էլիզ Գովան մը, դէմքի ալ որոշ նմանութեամբ, հեռաւոր Սուրպայայի այդ բեմին վրայ :

Տիկին Բալասան Մելգոնեան Արտաշէսի բարի եւ դատաւարութեամբ մօր խանդավառ ակնկալութիւններն ու այդ ակնկալութիւններուն փրկողամը կ'արտայայտէ վարժ եւ շնորհալի խաղարկութեամբ մը, քիչ մը նուազ ուժգնութեամբ, քան որ անհրաժեշտ էր, մայրական այդ երջանիկ եւ ապերջանիկ ապրումները աւելի տպաւորիչ ու ցնցող դարձնելու համար :

Հարուստ Ալվանտեանի աղջիկը, Ֆլորան, Շիրվան-գասէի ստեղծած տիպերուն ամէնէն յաջողներէն մէկը, իր իսկական մարմնացումը կը գտնէ Տիկին Մէյրի Յովսէփեանի մէջ: Գեղեցիկ երաժշտութեան մը չափ հաճելի առողջանութիւն եւ մերթ անչափելի ազնուութիւն արտայայտող բարի աչքեր, մերթ վերաւորուած սրտի զայրոյթը ցոլացնող շանթալից նայուածքներ կը բնորոշեն իր սիրուն խաղարկութիւնը:

Տիկին Լուսի Ասլտէրհալտըն — Հոլանտացիի հետ ամուսնացած հայուհի մը — չէ թափանցած Նոյնմզարի դերին, որ կը պահանջէ յախուեն, բիրտ եւ ազատ բնաւորութեան եւ շարժումներու ցուցադրութիւն մը: Իր խաղը, թերեւս իր խառնուածքին բերումով, մեղմ է եւ այդ յեղափոխական աղջկան տիպարը կը զրկէ իր «սոսկալիութենէն»:

Տիկին Խաղիկեան յաջող Նազանի մըն է եւ իր խաղակից Հայկ Աբգարի հետ կուռ կուշտ կը խնդացնեն ներկաները: Օր. Նիքելը՝ Սօֆին կ'անձնաւորէ վայելչագեղ չնորհով մը:

Միւս դերակատարները, Մարտիրոս Յորդանանեան, Վահան Յորդանանեան, Ռուբէն Յովհաննէսեան եւ Ս. Ս. Դաւիթեան, կը պահպանեն խաղին ներդաշնակութիւնը: Ոստիկանը, Պակրամ, իր կատարելիք դերէն սարսափածի դէմքով կուգայ բեմին վրայ եւ վստահօրէն դռն է որ ատկէ կ'ազատի Արտաշէսի անձնասպանութեամբը...:

Կէս գիշերէն քիչ ուշ վերջին վարագոյրը կ'իջնէ: Սիրողներու խումբի մը համար յաղթանակ մը եղած է ներկայացումը, յայտնաբերելով խնամոտ եւ ծանր աշխատանք ու պատրաստութիւն:

Ու կը սկսին պարերը տեւելու համար մինչեւ արշալոյս: Բայց տկար է ոգեւորութիւնը ու ատիկա կը վերադրեն ներկայացումին թողած տխրեցուցիչ տպաւորութեան: Շիրվանգասէ իր հերոսը «անձնասպան» ընելով, յաջողած է իր թատերախաղին տալ արցունք քաղող ող-

բերդական վախճան մը, թէեւ միշտ ալ անհասկնալի պիտի մնայ թէ խաղի հերոսին անձնակա՞ն տկարութեան փաստն է այդ անձնասպանութիւնը, թէ ոչ, հեղինակը այդ արարքով ուզած է պարտութեան մատնել միջադրանականութիւնը, ազգայնականութեան հետ ունեցած իր կռիւին մէջ...:

Առաւօտեան դէմ կը հեռանամ սրահէն, կաղզուրուած հայկական ու ընկերական այն տաք մթնոլորտովն ու վերաբերումովը, որ այն տեղ գտած էի անակնկալօրէն: Տարակոյս չկայ թէ Սուրպայայի գաղութը տարբեր գաղութ է Պոմպէէն սկսած տեսածներուս մէջ:

Այդ տպաւորութիւնը հետզհետէ աւելի կը շնչոտի եւ համոզում կը դառնայ երբ աւելի մօտէն կը ծանօթանամ իրենց եւ իրենց հասարակական ոգիին ու գործունէութեան: Սուրպայային հայ է մինչեւ եղունդին ծայրը: Կը պահէ իր լեզուն եւ դայն կը սորվեցնէ նոյն խոսքի... հոլանտացի հարսին եւ կը հայացնէ իր հոլանտացի փեսան: Բոլորովին հակառակը՝ Կալկաթայի պատկերին: Հոլանտուհի մը, Տիկին Օնի Լուքս, հանդէսի մը մէջ հայերէն երգեր կ'երգէր յստակ արտասանութեամբ եւ յետոյ խօսակցութեան մը մէջ հպարտօրէն կը հաւաստէր թէ «Երկու տարի է պսակուեք է եւ երկու տարուան մէջ սորվեր է Զուլցի հայերէնը...»:

Սուրպայային ունի իր փոքրիկ դպրոցը իր փոքրիկներուն համար եւ յոյս ունի որ այդ դպրոցը աւելի պիտի մեծցնէ, երբ եկեղեցիի շինութեան հետ ունենայ իր սեփական դպրոցի շէնքը:

Ունի իր Հայուհիներու Միութիւնը, որ իր գործունէութեան նպատակակէտը ըրած է Նոր Զուլայի պէտքերը:

Ամէնէն փառաւորը՝ Սուրպայային ունի իր Մարզական Ակումբը, քաղաքէն քիչ դուրս ընդարձակ, սիրուն դաշտով մը, որուն վրայ կը ծածանի A. S. C. (Armenian Sporting Club) դրօշակը: Հայկական այդ Ակումբին

կ'անդամակցին շատ թիւով Անգլիացիներ, Հոլանտացիներ եւ Ճարտնացիներ...:

Հայութեան դէմ բարձրացած պատուարներ չկան այս քաղաքին մէջ. բոլոր ակումբները բաց են իր առջեւ, իսկ իր ակումբը շատ ժողովրդական է օտարներու համար: Հայ երիտասարդութիւնը, Անգլիացիին եւ Հոլանտացիին հետ հաւասարութեան գետնի վրայ, կ'ունենայ իր շքիւմը, իր խաղերը, իր մրցումները:

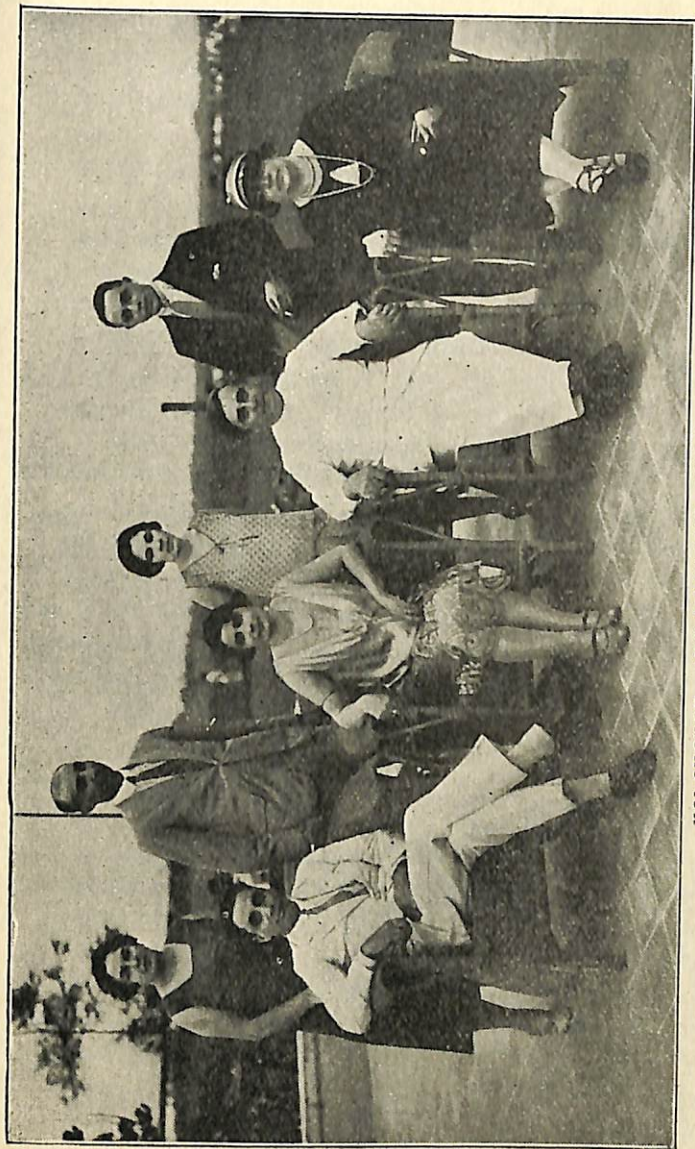
Սուրպայացիին կը սիրէ իր այդ կազմակերպութիւնը, եւ այդ դաշտն ու ակումբը դարձուցած է իր ընկերային ու ընտանեկան հանդիպումներուն եւ հաւաքական զբօսանքներուն կեդրոնատեղին:

Տաք եւ անկեղծ հով մը կայ այս գաղութին վրայ: Կապուած են իրարու մեծ տունի մը անդամներուն պէս: Սեւ կատու չանցնիր իրենց մէջ:

Սուրպայացիին հայրենասէր է եւ խանդավառ՝ Հայաստանի վերածնունդով: Սիրելի յիշողութիւն մը պիտի մնայ ինձ համար այն գիշերը, ուր Հայաստանի մասին խօսակցութիւն մը, որ սկսած էր իրիկուան 6.30ին եւ պէտք էր վերջանար Տին, տուն վերադառնալու եւ ճաշելու պատահութիւն տալու համար, Սուրպայացիին վառ հետաքրքրութիւնովն ու հարցասիրութիւնովը շարունակուեցաւ մինչեւ առաւօտեան երկուքը: Կէս գիշերին մօտ քաղաքէն բերուած սէնտիչները փոխարինեցին այդ անակնկալ գիշերուան ընթրիքը...:

Այս փայլուն պատկերին վրայ՝ միայն մէկ աղօտ ստուեր կը յածի: Սուրպայացին չէ յաջողած պահպանել իր տնտեսական գերակշիռ դիրքը: Աւանդակէպի պէս կը հնչէ այն իրական պատմութիւնը որ այս գաղութի մօտիկ անցեալինն է, մինչդեռ ներկան կը նմանի հնձուած լիառատ արտի մը վրայէն մնացորդ մանր ու հատկտոր հասկերը քաղելու աշխատանքի պատկերին:

Դեռ 6-7 տարի առաջ այստեղ ապրած է Աբգար մը, տէր հսկայ հողերու եւ գործարաններու, որոնց արտա-

ՍՈՒՐՍԱՅԱՅԱՆ, ՀԱՅ ՄԱՐԳԱՐԱՆ ԳԱՇՏԻՆ ՄԷՋ
 Կատարները: — Զախէն աջ՝ Մկրտիչ Տէր Պապ Յակոբեան, Տիկ. Պալամ վարդապետ,
 Հրաչ Երամյ, Տիկ. Մարգար Յակոբեան:
 Կանգնողները: — Զախէն աջ՝ Տիկ. Մարիկ Պոլսեան, Գեորգ Եսկար, Տիկ. Մարգար
 Յակոբեան, Գամիկ Յոսիպեան:

դրութիւնները սեփական երկաթուղադժով կը փոխադրուէին դէպի որոշ կեդրոն: Անոր գործին մէջ աշխատութիւն գտած եւ բարեկեցօրէն ապրած են բազմաթիւ Հայեր:

Այսօր ոսկեղէն աւանդաւիտ մըն է ատիկա, որ Սուր-պայացին կը պատմէ, վշտազին շեշտ մը իր ձայնին մէջ: Տնտեսական այդ խոշոր հիմնարկութիւնը վաճառուած, Հայ աշխատաւորները ցրուած եւ զրկուած...:

Ու Գէորգ Արզարի պատմութիւնը միակը չէ. ուրիշ տուններ ալ կամ բոլորովին չիջած են անոր պէս, եւ կամ, բոցավառ ջահերու նման փայլելէ ետք՝ ձիթաիւղի ճրագի հողեւարքային լոյսը կ'արձակեն:

Ինչ հսկայ տարբերութիւն Հայ տնտեսական ձեռնարկներու եւ Բրիտանական տնտեսական ձեռնարկներու պատմութեան մէջ: Բրիտանական տուն մը, Ֆրէյզըր Էմս Իթըն իր հարիւրամեակը կը տօնէ երկու օր տեւող հանդիսութիւններով եւ խրախճանքներով...: Հարիւր տարի, եւ այսօր աւելի առոյգ եւ ուժեղ, քան ոեւէ ատեն: Կազմակերպական ոգի, յարատեւութեան առաքինութիւն եւ թարմ արիւնի ներարկում՝ այդ հրաշքը դործած են: Ատոնց բացակայութիւնը անժամանակօրէն խաւարեցուցած ու խամրեցուցած է հայկական ձեռնարկներու փայլուն կեանքը:

Հիացող չեմ հարուստներուն, հարստութիւնը չի շրջաներ զիս, բայց առանց ցաւի չէ որ այս նօթերուն մէջ անգամ մըն ալ կ'արձանագրեմ այդ երեւոյթը: Երբ մարդկութիւնը իր մղած արիւնոտ թէ անարիւն կռիւններուն ծանրութեան կէտն ըրած է տնտեսական հարցը, պիտի չուզէի որ հին, ժանդոտած զէնքերով դուրս գայինք այդ կռիւի դաշտը եւ կռիւկրտուէինք զանցառելի քանակութեան մը պէս, ամէն կողմ:

Այդ դաշտը մենք ստեղծած չենք, մեր նախասիրածը չէ, քանի որ հողին եւ իմացական ստեղծագործող ուժը ամէն ինչ չեն անոր մէջ, բայց զիս կը սոսկացնէ Հայուն

տկարութեան եւ պարտութեան դադարէն՝ ոեւէ կռիւի մէջ, ոեւէ դաշտի վրայ: Այդ է պատճառը որ անհետացած Արգարը կը տխրեցնէ զիս, ապրող «Քարիւղի Հայ թագաւոր»ը կ'ուրախացնէ զիս....:

... Սուրպայացի լաւ Հայուն փայլուն օրերու վերադարձ բաղձալով՝ հրաժեշտ առնենք իրմէ «թռչող այցելութիւն» մը տալու համար Մակասարի փոքրաթիւ Հայութեան եւ սկսելու համար վերադարձի երկար, անվերջանալի ճամբորդութեան:

ԴԵՊԻ ՄԱԿԱՍԱՐ

Ե Ի

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Ժ.

Հոլանտական Ընկերութեան մը «Րմֆիրա» շոգե-նաւը 36 ժամուան մէջ կը կտրէ Սուրպայացի եւ Սէլէպէսի գլխաւոր քաղաքին, Մակասարի միջեւ տարածուող հեռաւորութիւնը: Ծամբուն վրայ մեր նաւը միայն քանի մը վայրկեան կանգ կ'առնէ Պալի կղզիին առջեւ, առանց հնարաւորութիւն տալու որ ճամբորդներ այցելութիւն տան ցամաքին:

Թարմ կանանչութեան մը տակ ծածկուած այդ կըղզին ծովէն գլխողին շատ գեղեցիկ բնակար մը կը պարզէ, իսկ կը պատմեն թէ բնիկներու կեանքը ունի հետաքրքրական եւ որոշ մասնաշաղկապութիւններ: Օրինակի համար, կ'ըսեն, թէ կիները արտասովորօրէն ուժեղ են եւ իրենք կը կատարեն ամէն տեսակ աշխատութիւն, ձգելով որ այրերը իրենց ժամանակը անցնեն պարով եւ ուրիշ ժամանցներով:

Նաւը առաւօտ կանուխ կը հասնի Մակասարի քա-րափը, ուր եկած է նաեւ զիս առնելու Սիմոն Կրէտ, հայրենասէր, տաքսիրտ եւ ազնիւ երիտասարդ մը:

Շատ փոքրաթիւ Հայութիւն մը միայն կայ այս քաղաքին մէջ հազիւ 30-35 հոգիէ բաղկացած, եւ ես չնորհիւ Կրէտի բարեացակամ պատրաստակամութեան՝ դժուարութիւն չեմ ունենար անմիջապէս տեսնելու ատոնց մեծագոյն մասը: Կը հետաքրքրուին աշխարհի այդ հեռաւոր մէկ անկիւնին մէջ Հայ հասարակական կեանք ստեղծելու եւ ազգային պարտականութիւն կատարելու թելադրութիւններով: Կը խոստանան: Երանի թէ պահեն իրենց խոստումը. ատիկա պիտի մեղմէ աքսորականի իրենց կղզիացած կեանքին դառնութիւնները եւ լեցնէ իրենց հոգիին պարապութիւնը:

Տնտեսապէս այս պզտիկ գաղութին պատմութիւնը նման է Սուրպայացի գաղութի պատմութեան: Ունեցած են իրենց ոսկեղէն շրջանը եւ հիմա արագասահ վայրէջքն է արդէն: Երկու մեծ ընկերութիւններ ալ այդ օրերուն իրենց հաշուեյարդարը կատարելու ձեռնարկած էին: Տնտեսական հողին վրայ հայկական այդ տեղատուութիւնը արժանի է խորունկ ուշադրութեան եւ ուսումնասիրութեան, որպէս զի նոր խթաններ գտնուին եւ վերակսի մակընթացութիւնը, քաղաքական տնտեսագիտութեան օրէնքներովը ուժովցած եւ տեսականացած:

Մակասարէն վերադարձիս ճամբուս վրայ կ'այցելեմ Պանտոնկ-Լէմպանի շատ փոքրաթիւ Հայութեան: Թիւրի փոքրութիւն, բայց տաք զգացումներու, հետաքրքրութեան եւ զոհողութեան ոգիի առատութիւն, ահա ինչ որ երեւան կուգայ Լէմպանի բարձունքին վրայ հրաշալի տեսարաններով շրջապատուած հիւրանոցի մէկ սենեակին մէջ, ուր հաւաքուած են այդ «գաղութ»ին 3-4 ընտանիքները, գրեթէ ամբողջութիւնը: Այստեղ են համակրելի եւ հայրենասէր Պօլտին եւ Մայքըրը, հայ միջեւ իրենց ոսկորին ծուծը: Հիւանդանոցին մէջ կ'այցելեմ

այդ փոքրաթիվ դադութի երրորդ լաւ Հայուն, Մէք Սարգիսի, որուն խօսակցութենէն յայտնի կ'ըլլայ թէ լաւ կապ պահեր է հայկական իրականութեան հետ: Իր անարին վրայ են Բարիդէն նոր ստացուած հայկական մէկ քանի հրատարակութիւններ...:

Պանտոնկէն ետք երկրորդ այցելութիւն մը Պաթա-վիայի, ուրկէ հոլանտական «Փլանշիտ» չքեղ շոգենաւը զիս կը տանի Սինկափուր, հասցնելու համար Չինաստանէն դէպի Արեւմուտքի ջուրերը մեկնող «Տէլլա» շոգե-նաւին:

«Տէլլա»ն «Նարքընտա»ի ընկերութեան պատկանող շոգենաւ մըն է եւ գերծ չէ անոր... մեղքերէն: Չորսին համար ծանուցուած իր մեկնումը տեղի կ'ունենայ ժամը վեց ու կէսին: Իրմէ քալլ մը անդին խարսխած է գերմա-նական նոր եւ գեղեցիկ շոգենաւ մը, որուն մեկնումը նոյնպէս ծանուցուած է չորսին, եւ այդ նաւը ոչ իսկ մէկ րոպէ ուշ, յաղթական մեկնում մը կը գործէ, իր նուա-գախումբին խրոխտ եւ ցնցող երաժշտութեան եւ քարա-փը ողջերթի համար հաւաքուած բազմութեան «բարի-երթ»ի աղմուկ-թխորին մէջ:

Այդ ճշտապահ եւ չէնչող մեկնումը նախանձով ու հիացումով կը լեցնէ «Տէլլա»ի նոյն իսկ Անգլիացի ճամ-բորդները: Գերմանիոյ «վերահաստատութեան» մէկ նը-շանն է ատիկա, հեռաւոր Արեւելքի այդ ջուրերուն վրայ: Գերմանիան՝ առոյգ, ուժեղ եւ լարուած մեքենականու-թիւն մըն է նորէն, որ վերսկսած է իր վտանգաւոր մըր-ցակցութիւնը, 1914ի պատերազմով եւ 1918ի պարտու-թիւնով ընդհատուած: Ու մարդ չկրնար, այնքան կարճ ժամանակի մէջ վերսկսուած մըրցակցութեան այդ երեւոյթին առջեւ, չի մտածել, թէ եթէ չըլլար Գերման կայսերապաշտներու խելագարութիւնը, որ 1914ի պա-տերազմը յառաջ բերելուն մէջ կարեւոր դեր մ'ունեցաւ, եթէ տեղի չունենար այդ պատերազմը, Գերմանիա ան-մըրցելի պիտի դառնար կեանքի բոլոր մարդերուն մէջ:

Մինչեւ այսօր ալ Ալբանտեանի վրայ ամերիկեան եւ անգ-լիական դրօշակներու տակ նաւարկող ամենամեծ եւ ամե-նափառայեղ շոգենաւերը 1918ի պարտութեան հետեւան-քով Գերմանիայէն խլուածներն են, իսկ Սինկափուրի քարափէն գերմանական նոր նաւը կը հեռանայ դէպի ձիարշաւի հրապարակը յառաջացող նազելազեղ եւ ան-պարտելի նժոյգի մը թեթեւ եւ զուարթ ոստոստովմովը, մինչ անգլիական յոգնած նաւը «Տէլլա»ն յօրանջող եւ ձանձրացած մարդու մը երեւոթն ունի, այդպէս ալ կը գործէ, անտեղի սպասումի սրտմաշիչ ժամեր պարտադ-րելով իր ճամբորդներուն:

Մեղք վատնուած ժամանակին եւ ուժերուն. ալ ա-ւելի մեղք, որ 1914-1918ի Մեծ Ոճիրը — Մեծ Պատերազ-մին պատշաճող անունը — չանհետացուց պատերազմի ե-ղեռնական հակումները եւ ազգեր լոյս արեւուն տակ յա-ռաջ կը տանին Աւելի Մեծ Ոճիրին պատրաստութիւն-ները...:

«Տէլլա»ի ճամբորդները առաջին զոհերն են այդ պատրաստութեան...: Հազուադէպ բացառութեամբ՝ անոնք ամէնքն ալ Չինաստանէն հեռացող Անգլիացի մի-սիօնարներ եւ առեւտրականներ են, իրենց ընտանիքնե-րով: Կը փախչին, կամ կը հեռացուն իրենց կառավա-րութեան ազդարարութեամբը՝ հրդեհին մէջ չի բռնուե-լու համար...: Ասոնց նման տասնեակ հազարներ ալ, կը պատմեն, նաւու կ'սպասեն, Հօնկ-Քօնկի եւ Շանկհայի նաւահանգիստներուն մէջ: Ասոնք բազդաւորներն են, որ յաջողած են առաջին պատեհութեամբ ինքզինքնին նետել ծեր, յոգնած «Տէլլա»ին վրայ: Ա, ոչխարային հոգեբա-նութիւնը մարդկային զանգուածներուն, որ թոյլ կու-տան իրենց կառավարողներուն անբաններու հօտի պէս քշել զիրենք ուր որ կ'ուզեն եւ կ'օգնեն անոնց զիրենք կո-տորելու սահմանուած զէնքերու պատրաստութեան մէջ...: Նոր կոտորածը կրնայ վրիպիլ ատենի մը համար, կրնայ ուշանալ, բայց սեւ մուրը պիտի մնայ յարձակո-

ղական եւ աշխարհակարական պատերազմի ոգին արթուն
պահողներուն եւ անոնց հանդէպ հանդուրժանքի մեղքը
գործողներու ճակատներուն վրայ....:

Այս նորատեսակ «տարագիրներ»-ու բաղմուխեամբ
ծանրաբեռնուած «Տէլը»-ն իրիկուան դէմ հրաժեշտ
կ'առնէ Սինկափուրէն ու երեսը վերջնականապէս կը դար-
ձընէ դէպի Արեւմուտք: Ատիկա իմ ալ վերջին հրաժեշտս
է խորհրդաւոր Ծայրագոյն Արեւելքէն, բայց այդ հրա-
ժեշտը հառաչանք չի խլեր կուրծքէս, ոչ ալ արցունք՝
աչքերէս....:

(Վ Ե Ր Զ)

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0431035

21645

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
« Պ Ա Յ Ք Ա Ր » Ի

Պ Ո Ս Թ Ը Ն

1927